

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۹/۱۲/۱۰ | تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۰/۰۵/۱۷

نوع مقاله: پژوهشی

شماره صفحه ۱۱۳-۱۴۱

تدوین چارچوب طراحی شهری در حریم حرم‌های زیارتی با رویکرد قلمروپایی جامع بررسی موردی: بافت پیرامون حرم مطهر حضرت معصومه (س)*

شیرین اسلامی

کارشناسی ارشد طراحی شهری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران

E-mail: eslami_109@yahoo.com

بهادر زمانی

دانشیار گروه شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران (نویسنده مسئول مکاتبات)

E-mail: b.zamani@aui.ac.ir

همایون نورایی

استادیار گروه شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران

E-mail: H.noorai@aui.ac.ir

چکیده

هدف پژوهش حاضر تدوین چارچوب طراحی شهری در حریم حرم‌های زیارتی با رویکرد قلمروپایی جامع و ارزیابی آن در بافت پیرامون حرم مطهر حضرت معصومه (س) است. در این پژوهش به عنوان پژوهشی کاربردی با رویکردی ترکیبی (کیفی-کمی)، از روش تحقیق توصیفی استفاده شده و تحلیل اطلاعات با استفاده از تکنیک‌های سینتکس، آیزووویست، نرم‌افزار دپت مپ، نرم‌افزار اس‌پی‌اس‌اس، تکنیک حس‌گردی، تکنیک منظر صوتی (دستگاه صوت سنج مدل تی-ای-اس ۱۳۵۸) و برداشت‌های رفتاری صورت پذیرفته است. بر اساس نتایج پژوهش، چارچوب طراحی شهری با هدف حفظ حریم حرم‌های زیارتی متناسب با سازمان کالبدی-فضایی (با مؤلفه‌های دگردیسی لایه‌ها، نفوذپذیری، الگوی راه، جهت‌گیری، نظام ارتفاعی، انتظام دانه‌بندی، هسته و مرکزیت، سلسله مراتب، چیدمان فضایی و تشخیص آستانه‌ها)، سازمان عملکردی-رفتاری (با مؤلفه‌های کاربری و فعالیت، مشارکت اجتماعی، مالکیت و نظارت اجتماعی، مناسبات اجتماعی و تعاملات اجتماعی)، سازمان بصری (با مؤلفه‌های تشخیص دیدها، تشخیص نشانه‌ها، وحدت در عین کثرت)، سازمان ادراکی (با مؤلفه‌های منظر حسی، نمادگرایی، نقش‌انگیزی، حس معنویت، حس خضوع، تشخیص هویت قلمرو، تصویرپذیری و وضوح) و سنجه‌های طراحی شهری مرتبط با هر مؤلفه در قلمروی اماکن قدسی قابل صورت‌بندی است. ارزیابی این چارچوب در نمونه مورد مطالعه، حاکی از ضعف بسیاری از مؤلفه‌ها و سنجه‌های چارچوب مذکور به ویژه در سازمان‌های بصری، ادراکی و عملکردی-رفتاری در مواجهه و مداخله در این موضع بوده است.

کلیدواژه‌ها: چارچوب طراحی شهری، قلمروپایی، حریم، حرم‌های زیارتی، حرم مطهر حضرت معصومه (س)، شهر قم

* این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد طراحی شهری شیرین اسلامی با عنوان «حریم حرم: ارتقاء کیفیت حریم‌های مقدس با رویکرد قلمروپایی جامع، مطالعه موردی: بافت پیرامون حرم حضرت معصومه (س)» است که با راهنمایی دکتر بهادر زمانی و مشاوره دکتر همایون نورایی در دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه هنر اصفهان انجام شده است.

مقدمه

حریم و قلمروی اماکن مقدس و زیارتی با ویژگی‌های خاص خود همواره توجه ویژه‌ای را از سوی برنامه‌ریزان، طراحان، مدیران شهری، زائران و مجاوران برای حفظ حرمت و به‌جا آوردن آداب تشریف و زیارت به خود معطوف می‌نماید. عدم توجه به این قلمروها، آثار و آسیب‌های ادراکی، اجتماعی و فرهنگی و هویتی برای شهر مذهبی و شهروندان آن را به دنبال خواهد داشت. حفظ و قلمروپایی حریم این اماکن با تأثیرگذاری بر حالات روحی، معنوی و الگوهای رفتاری زائران در کنار توجه به سایر کیفیت‌ها به عنوان یکی از عوامل زمینه‌ساز آمادگی ذهنی، کسب آرامش و رضایت‌مندی زائران در سلسله مراتب تشریف به مکان زیارتی می‌باشد. از جمله قلمروهای زیارتی نیازمند این گونه ملاحظات، بافت پیرامون حرم مطهر حضرت معصومه (س) است. این بافت همانند بسیاری از شهرهای مذهبی و تاریخی، با وجود مداخلات و تحولات کالبدی و کارکردی صورت گرفته در آن، همچنان نیازمند ملاحظاتی به منظور سامان‌دهی مشکلات محیطی موجود به ویژه در ارتباط با حریم حرم مطهر می‌باشد. سیطره مادیات مانند تعدد کاربری و فعالیت‌های ناسازگار با روحیه قلمروی حرم مطهر، نارسایی در تنظیم و ترکیب کاربری‌های موجود در پیرامون مجموعه حرم مطهر، عدم سنخیت کالبدی بسیاری از طرح‌های پیرامون با هویت تاریخی و مذهبی مجموعه حرم مطهر (مهندسان مشاور فجر توسعه، ۱۳۹۱)، آلودگی شنیداری و تداوم زمانی ترافیک در گره‌های ترافیکی پیرامون حرم مطهر (مهندسان مشاور باوند، ۱۳۹۱)، نقض ضوابط ساخت و ساز در حرائم سه‌گانه حرم مطهر مانند تجاوز به حریم حرم مطهر با عبور مونوریل (گزارش سازمان زیباسازی، بهسازی و نوسازی اطراف حرم مطهر حضرت معصومه، ۱۳۹۷)، تراکم واحدهای اقتصادی و فعالیتی در اطراف حرم مطهر و مزاحمت آنها برای زائران، کمبود خدمات مورد نیاز و مناسب زائران (مهندسان مشاور فجر توسعه، ۱۳۹۱)، کالبد فرسوده و آشفتگی بصری سیمای بافت مجاور حرم مطهر و عدم وجود کیفیت بصری مناسب در جداره‌های استراتژیک عرصه‌های تشریف (مهندسان مشاور فجر توسعه، ۱۳۹۱)، موجبات تضعیف کیفیت‌ها و پیوندهای مکانی در طی طریق تشریف زائران در این قلمروی معنوی را فراهم نموده است. عدم توجه به قلمرو و ساحت معنوی این مکان مقدس و زیارتی در انطباق با مبانی، ارکان و شاخص‌های سلسله مراتب تشریف بر توقعات موضوعی و رفتارهای مورد انتظار از آن مطابق با فرهنگ و آداب زیارت، تأثیر نامطلوبی خواهد داشت. با توجه به ضرورت تبیین شده و مسأله موجود، هدف پژوهش حاضر ارائه چارچوب طراحی شهری در حریم حرم‌های زیارتی مبتنی بر رویکرد قلمروپایی جامع است. به این منظور پس از مروری بر پیشینه پژوهش، مفاهیم قلمرو و قلمروپایی، ویژگی‌ها و ابعاد اصلی آن، چارچوب طراحی شهری در حریم اماکن مقدس و زیارتی مبتنی بر مؤلفه‌های قلمروپایی جامع ارائه شده و در ادامه بافت پیرامون حرم مطهر حضرت معصومه (س) بر اساس چارچوب مذکور مورد ارزیابی قرار گرفته است.

پیشینه پژوهش

مروری بر پیشینه موضوع قلمرو و قلمروپایی نشان‌دهنده تعدد مطالعات صورت پذیرفته در این زمینه توسط پژوهشگران خارجی و داخلی در بستر فضاهای شهری است (آلتمن^۱، ۱۳۸۲؛ Lyman & Scott, 1967؛ Pastalan, 1970؛ Becker & Mayo, 1971؛ نیومن^۲، ۱۳۸۷؛ Gottmann, 1973؛ لنگ^۳، ۱۳۹۱؛ الکساندر و چرمایف^۴، ۱۳۷۶). با وجود این، تمامی ابعاد قلمرو و قلمروپایی در اکثر مطالعات موجود به صورت جامع بررسی نشده است. از طرفی مرور پیشینه نشان از نبود یا کمبود مطالعات مرتبط با مفهوم قلمروپایی روشمند در مراکز زیارتی دارد. با توجه به نقش بسیار مهم اماکن مذهبی و زیارتی در کشور ایران، مطالعات متفاوت و پراکنده‌ای در رابطه با زمینه‌های مرتبط با زیارت، ساماندهی و ارتقای بافت پیرامون اماکن قدسی با رویکردهای مختلف انجام

گرفته است اما تاکنون، مطالعات قابل توجهی با رویکرد قلمروپایی جامع صورت نپذیرفته است. بداعت پژوهش حاضر با سایر تحقیقات صورت گرفته در حیطه قلمروی اماکن مقدس، ارائه چارچوبی جامع در همه ابعاد در هم‌پیوندی میان ایده اصلی قلمروپایی و طراحی شهری در نحوه مواجهه با قلمروهای زیارتی و ارزیابی آن در بافت پیرامون حرم مطهر حضرت معصومه (س) است. جدول شماره ۱، شرح مختصر بخشی از مطالعات داخلی و خارجی با محوریت اقدامات صورت گرفته در قلمروی اماکن مقدس و زیارتی را نشان می‌دهد.

جدول ۱. پیشینه نظری مطالعات داخلی و خارجی با محوریت طراحی و ساماندهی قلمروی اماکن مقدس و زیارتی

پژوهشگر	عنوان پژوهش	دستاورد پژوهش	روش تحقیق	مکان پژوهش
دریان رضایی (۱۳۹۱)	در مقام مکان حرم، طراحی پیاده‌راه با تأکید بر مفهوم زیارت، نمونه موردی: یکی از رهاغ‌های منتهی به حرم رضوی	فراهم کردن فضای شهری زیارتی پیاده‌محور با بر خورداري از مطلوبیت‌های محیطی و در شأن حرم مطهر	تاریخی-تحلیلی	اطراف حرم مطهر حضرت رضا (ع)
فراهانی فرد (۱۳۹۱)	محور انتظار؛ طراحی منظر محور زیارتی-فرهنگی حرم - چمکران	شناسایی اصولی برای طراحی سلسله مراتب ورود به مسجد مقدس چمکران	توصیفی-تحلیلی	حوزه بلافضل مسجد چمکران
رضازاده اردبیلی (۱۳۹۱)	روش‌های مدیریت طراحی در جوار آثار معماری مذهبی؛ نمونه موردی: مزارشخص صغی‌الدین اردبیلی	بازطراحی قلمرو و حریم بلافضل مجموعه‌های مذهبی پیرامون بقعه شیخ صغی‌الدین	تحلیلی-اسنادی	پیرامون بقعه شیخ صغی‌الدین اردبیلی
جلالی (۱۳۹۲)	تدوین اصول طراحی مفصل بین بافت شهری و حرم مطهر رضوی	بازطراحی مفصل بین حرم مطهر رضوی و شهر مشهد	تحلیل کیفی محتوا و تاریخی	اطراف حرم مطهر حضرت رضا (ع)
مقدسیان (۱۳۹۳)	طراحی رهاغ حرم مطهر حضرت رضا (ع) با رویکرد کیفیت‌بخشی به قلمرو عمومی	طراحی پیاده‌راه منتهی به حرم مطهر حضرت رضا (ع) با هدف ارتقای کیفی قلمرو عمومی	توصیفی-تحلیلی	اطراف حرم مطهر حضرت رضا (ع)
عسگری و همکاران (۱۳۹۸)	خوانش ساختار معنایی و کالبدی حرم اماکن مقدس با استناد بر سفرنامه‌های قرن پنجم تا چهاردهم هجری قمری	اماکن زیارتی متمایز از محیط پیرامون و در انسجام یکپارچه در تعامل با کاربری‌های مسکونی، تجاری، آموزشی و غیره با رعایت سلسله مراتب فضایی و حرمت‌گذاری و حریم‌گذاری در دو بعد کالبدی و فراکالبدی در طول ادوار بوده است.	تفسیری-تاریخی	شهرهای مختلف زیارتی
استفانوی ^۵ (2000)	فرم شهری در دنیای عرب، گذشته و حال	بررسی و تحلیل طرح‌های توسعه حریم مسجد الحرام و شهر مدینه	توصیفی (مورد پژوهی)	طرح توسعه در اطراف مکه و مدینه
اریکسون ^۶ (2001)	مکان‌های مقدس و زبان‌های الگو	ارائه زبان‌های الگو در سایت با نشانه‌های مقدس	طرح توسعه ماننتا (مورد پژوهی)	طرح توسعه ماننتا
ویت ^۷ (2003)	قلمروپایی در مکان‌سازی فضای مقدس	فرآیند مکان‌سازی در مجتمع بزرگ معبد بودایی	(مورد پژوهی)	وولونگونگ، استرالیا
گرگوری ^۸ (2009)	فضاهای عمومی، مکان‌های مقدس	بازطراحی پروژه پارک سنت‌ان در مونترال (به عنوان یک سایت با نشانه‌های مقدس) و قلمرو پیرامونی آن با اصول طراحی اماکن مقدس	توصیفی (مورد پژوهی)	پارک سنت آن در مونترال
باری ^۹ (2010)	تقدس، نقش واسطه‌ای معماری	درک معماری مقدس، رویکردها و راهکارها	—	—
وانگ و هو ^{۱۰} (2011)	ایجاد طرح اولیه برای طراحی فضای مقدس	تبیین ماهیت، عملکرد و کارکرد انواع فضاهای مقدس برای مدل مفهومی طراحی	توصیفی (مورد پژوهی)	—
وینگ ^{۱۱} (2016)	طراحی فضاهای مقدس	ارائه اصولی برای طراحی فضاهای مقدس	—	—
فرهان و همکاران ^{۱۲} (2018)	تغییرات بافت شهری مرکز شهر: کربلا، مقدس	آسیب‌شناسی اقدامات صورت گرفته در حوزه حرم مطهر حضرت حسین (ع) و ارائه راهکار	توصیفی-تحلیلی	کربلا
هدر و فکت ^{۱۳} (2019)	مفهوم تقدس در مناظر شهری	شناسایی فرایندهای طراحی اماکن مقدس در دو مقیاس خرد و کلان	توصیفی (مورد پژوهی)	کراکو در هلند

تجارب داخلی در حیطه مکان‌های زیارتی

تجارب خارجی در حیطه مکان‌های زیارتی و مقدس

چارچوب نظری پژوهش

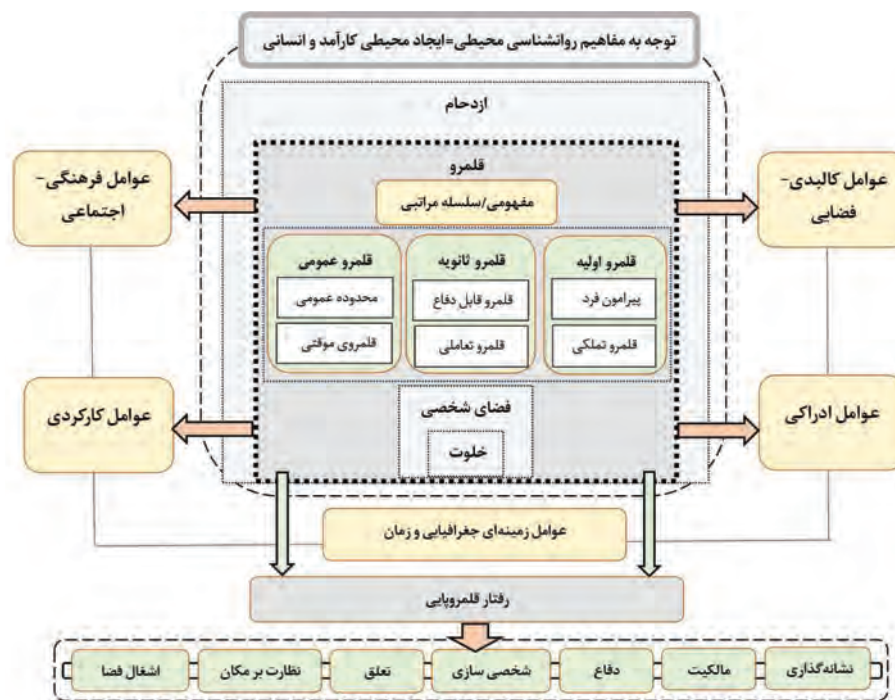
چیستی قلمرو و قلمروپایی، سطوح و گونه‌بندی آن

از دیدگاه آلتمن بررسی مفاهیم خلوت، فضای شخصی، قلمرو و ازدحام، برای شناخت تعامل محیط و رفتار انسانی بسیار حائز اهمیت‌اند. از میان چهار مفهوم ذکر شده آلتمن، قلمرو و قلمروپایی دارای گستره وسیعی از مطالعات با انواع تعاریف در حوزه‌های مرتبط با رشته‌های علوم اجتماعی، طبیعی و همچنین رشته‌های کاربردی نظیر روان‌شناسی، جغرافیا، زیست‌شناسی، معماری، طراحی داخلی، شهرسازی و معماری منظر است (Bahmani, 2013, 1).

مشخص می‌شود و می‌تواند دامنه گسترده‌ای از پدیده‌های مختلف را در برگیرد (Kärholm, 2005, 99). نقش قلمروها تسهیل تعامل اجتماعی و تثبیت نظام اجتماعی عنوان شده است (آلتن، ۱۳۸۲) و به دلیل ویژگی‌های گسترده، به مانند مکان‌های بالقوه‌ای برای فعالیت‌های انسانی عمل می‌کنند (شولتز، ۱۳۹۳). پیامد قرارگیری در یک قلمرو، بروز رفتارهای قلمروپایی است. قلمروپایی مجموعه‌ای پیچیده از رفتارهای مرتبط با فضای فیزیکی است (Edney, 1972, 92). مفهوم قلمروپایی به طور کلی به یک نظام رفتاری پیچیده با درجه بالاتری از الزام در مالکیت، نشانه‌گذاری و دفاع از یک ناحیه فضایی بازمی‌گردد (Becker & Mayo, 1971, 375) و برای ساخت، ارتباط، نگهداری و بازیابی قلمرو استفاده می‌شود (Brown, et al., 2005, 580). رفتار قلمروپایی در انسان‌ها با وجود ریشه فطری و ذاتی آن، از هنجارها، شاخص‌ها و معیارهای فرهنگی تبعیت می‌نماید (لنگ، ۱۳۹۱). قلمروها را می‌توان به طرق گوناگونی از هم متمایز کرد. تاکنون دسته‌بندی‌های متفاوتی نسبت به سطوح مختلف قلمرو صورت پذیرفته است که عمده‌ترین این سطوح، ابعاد کالبدی-فضایی، عملکردی، ادراکی-روانی و فرهنگی-اجتماعی را در برمی‌گیرد. همچنین در دسته‌بندی‌های ارائه شده برای انواع قلمرو از دیدگاه صاحب‌نظران، می‌توان گونه‌بندی متفاوتی در انواع، ماهیت و مقیاس قلمروها ذکر کرد که معروف‌ترین آنها توسط آلتن (1972) با ماهیت مفهومی / سلسله مراتبی و با عناوین قلمروهای اولیه، ثانویه و عمومی انجام گرفته است. جدول شماره ۲، سطوح و دسته‌بندی انواع قلمروهای انسانی و شکل شماره ۱، تحلیل روابط درونی جایگاه قلمرو در ارتباط با سطوح، انواع و ویژگی‌های قلمروپایی نشان می‌دهد.

جدول ۲. دسته‌بندی سطوح و انواع قلمروهای انسانی

محقق	سال	انواع قلمرو	ماهیت دسته بندی	منبع
الکساندر و جرمایف	1965	فضاهای عمومی و نیمه‌عمومی شهر، فضاهای خصوصی گروه، فضاهای خصوصی خانواده، فضاهای خصوصی افراد	سلسله مراتبی	(الکساندر و جرمایف، ۱۳۷۶، ۱۷۵)
هال ^{۱۸}	1966	صمیمی، شخصی، اجتماعی و عمومی	مقیاسی	(هال، ۱۳۹۲، ۱۳۶)
لیمن و اسکات	1968	عمومی، خانه، تعاملی و جسمی	مفهومی / سلسله مراتبی	(التن، ۱۳۸۲، ۱۳۱)
براور ^{۱۹}	1976	قلمرو شخصی، قلمرو ارتباطی (نیمه عمومی)، قلمرو ارتباطی (عمومی)، قلمرو آزاد	سلسله مراتبی	(Zubaidi, 2019, 126)
آلتن	1972	قلمروهای اولیه، ثانویه و عمومی	مفهومی / سلسله مراتبی	(التن، ۱۳۸۲، ۱۳۷)
داگلاس ^{۲۰}	1977	فضای شخصی، فضای منکی به خانه شامل فضاهای کار، مسکن و محله، فضای در دسترس خانه و قرارگاه رفتاری	مقیاسی	(لنگ، ۱۳۹۱، ۱۷۰)
رایپورت ^{۲۱}	1977	قلمروی موقت و قلمروی دائمی	مفهومی / سلسله مراتبی	(لنگ، ۱۳۹۱، ۱۷۰)
اندرسون و تیندال ^{۲۲}	1977	قلمروی موقت و قلمروی دائمی	مفهومی / سلسله مراتبی	(لنگ، ۱۳۹۱، ۱۷۰)
الشراکوی ^{۲۳}	1979	قلمرو پیوسته، مرکزی، حامی پیرامونی	مفهومی / سلسله مراتبی	(لنگ، ۱۳۹۱، ۱۷۰)
نیومن	1979	فضای عمومی، نیمه عمومی، نیمه خصوصی، فضای خصوصی	سلسله مراتبی	(لنگ، ۱۳۹۱، ۱۷۲)
اشپیگل	1984	قلمرو شخصی و تعاملی، قلمرو همگانی	سلسله مراتبی	(پاکزاد، ۱۳۹۰، ۴۲۷)
کرمونا و همکاران ^{۲۴}	2003	فضای عمومی خارجی، فضای عمومی داخلی، فضای داخلی و خارجی نیمه عمومی	سلسله مراتبی	(کرمونا و همکاران، ۱۳۹۴، ۲۲۳)
بیدولف	2007	فضای خصوصی، نیمه خصوصی، نیمه عمومی، فضای عمومی	سلسله مراتبی	(Biddulph, 2007, 135)
لاوسون ^{۲۵}	2007	صمیمی، شخصی، اجتماعی، عمومی	مقیاسی	(Lawson, 2007, 115)
راینسون ^{۲۶}	2010	قلمرو شهری و عمومی، همسایگی عمومی، نیمه عمومی، نیمه خصوصی، خصوصی، نیمه شخصی، شخصی	سلسله مراتبی	(Georgiou, 2006, 20)

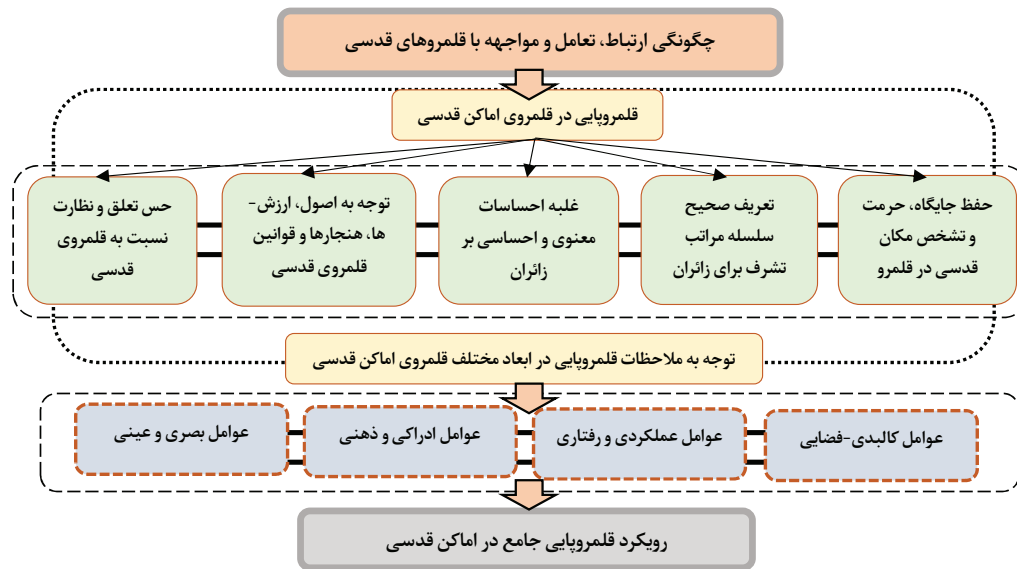
شکل ۱. تحلیل روابط درونی جایگاه قلمرو در ارتباط با سطوح، انواع و ویژگی‌های قلمروپایی

قلمروی معنوی اماکن قدسی

قلمروی اماکن مقدس به عنوان بخشی از قلمروی عمومی شهرها، سال‌ها است که به کیفیت زندگی ساکنان در سکونتگاه‌ها و جوامع شهری، شکل و مفهوم معنوی عمیقی بخشیده است. توجه به نقش و جایگاه این دسته از قلمروهای کیفی با وجه دینی، معنوی و روحانی، تابع ملاحظات ویژه‌ای در ابعاد مختلف مفهوم قلمروپایی است که با وجود اهمیت این مقوله، کمتر مورد توجه واقع گردیده است. مناقشات در قلمروهای مقدس شامل لایه‌های پیچیده‌ای از نیروهای اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، اقتصادی و روانی است (Shmueli, et al., 2014) و از این رو طراحی اماکن مقدس و قلمروهای آنها با پیچیدگی‌های خاص خود ترکیب کیفیت‌های گسترده‌ای از طراحی شهری زمینه‌ای را می‌طلبد. وجود عناصر مشترک در ادیان و مذاهب، شکل‌گیری معانی خاص نمادین و فضایی را موجب گردیده است؛ با وجود اعتبار الگوهای مشترک طراحی (Gregory, 2009) اصول و ارزش‌های خاص هر فرهنگ، دین و زمینه در نحوه برخورد و مداخله طراحان در قلمروهای مذهبی و زیارتی تاثیرگذار است.

روانشناسان محیطی در مطالعاتی در رویکردهای کسب تجربیات معنوی به واسطه زمینه‌های طبیعی و مصنوعی، نشان داده‌اند که ویژگی‌های خاص محیط کالبدی و فضایی می‌تواند منجر به کسب تجربه‌های متعالی در کاربران شود؛ به عبارتی مفهوم معنویت مکان در ارتباط با ویژگی‌های محیط ساخته شده به واسطه طرح کالبدی، امکان کسب معنای بیشتری را از محیط اطراف فراهم می‌آورد (Birch & Sinclair, 2013, 80). الیاده^{۲۷} (۱۳۷۷؛ ۱۳۹۳) طرح خاص محیط کالبدی قلمروهای مقدس را در وجود وقفه‌ها و گسیختگی‌ها، سلسله مراتب افقی و عمودی، مرز و آستانه، نشانه‌ها و سمبل‌ها، هندسه مرکزگرا و درون‌گرایی می‌داند. همچنین توجه به بعد عملکردی- رفتاری قلمروهای معنوی نظیر آموزه‌های دینی و مذهبی، ماهیت زیارت و تعریف آداب آن، چگونگی برپایی مناسبات و رویدادهای مذهبی خاص زمینه و ملاحظات در باب سازگاری

کاربری و کارکردها می‌تواند اصولی در خور توجه و مبنای طراحی و مداخله زمینه‌گرا در این قلمروهای قدسی را به دست دهد. این دسته از قلمروها، به طور معمول اعمال و فعالیت‌های مرتبط با امور معنوی را شامل شده و معمولاً نشانگر نمادگرایی فرهنگی خاص در برپایی مناسک و آیین‌ها هستند و به عنوان بستری برای تجمعات و مناسبات مذهبی و تقویت پیوندهای اجتماعی مشارکت-کنندگان عمل می‌کنند (Wang & Ho, 2011)؛ چنان که در برخی از ادیان به ویژه اسلام، مکان‌های مقدس به عنوان مکان‌های اجتماعی، مورد توجه هستند (Mazumdar & Mazumdar, 2004). افزون بر ابعاد یاد شده، بعد عینی-بصری قلمروهای معنوی با ملاحظات نظیر توجه به تشخیص دیده‌ها، حریم بصری، تشخیص عینی مکان مقدس و وحدت و پیوستگی پیکره‌های منتهی به مکان مقدس در کنار توجه به بعد ادراکی-ذهنی، تحقق کامل رویکرد قلمروپایی جامع در قلمروهای مذکور را میسر می‌سازند؛ به نحویکه زائر یا عبادت‌کننده در سلسله مراتب تشرف به مکان مقدس از لحاظ عینی و ذهنی کسب آمادگی کند. متأسفانه در کشور ما در نحوه ایجاد، مداخله و مواجهه با این قلمروها، چارچوب مدون نظری و عملی که ریشه در گرایش‌های فرهنگی، مذهبی و آیینی داشته باشد وجود ندارد و این کمبود، متولیان امر را به سمت آرای سلیقه‌ای، تقلید از الگوهای غیرخودی و برخورد مغایر با ماهیت این زمینه‌ها سوق می‌دهد و تبعات آن عدم القای حس فرارگیری در قلمروی قدسی، هتک حرمت ارزش‌های معنوی، عدم بروز رفتارهای صحیح قلمروپایی و ایجاد الگوهای رفتاری متناقض و مغایر با حرمت و جایگاه این قلمروها در زائران و عبادت‌کنندگان است. شکل شماره ۲، ارتباط دستیابی به معنویت در طراحی با رویکرد قلمروپایی جامع را نشان می‌دهد.

شکل ۲. ارتباط دستیابی به معنویت در طراحی با رویکرد قلمروپایی جامع

ویژگی‌های طراحی در قلمرو اماکن قدسی

تاکنون در حیطه طراحی در قلمروی اماکن قدسی، ویژگی‌هایی توسط محققان عنوان شده است که بسیاری از آنها در ادیان مختلف، دارای وجه اشتراک هستند؛ هدف نهایی تمامی ویژگی‌های ارائه شده، کسب آمادگی عینی و ذهنی زائر یا عبادت‌کننده در سلسله مراتبی گام به گام به منظور ورود به مکان قدسی است. از آنجا که در تحقیقات انجام شده، بر بخشی از خصوصیات مورد نظر، منطبق با تأثیرات زمینه‌ای تأکید بیشتری صورت گرفته است با این حال، در تمامی خصوصیات ارائه شده، همه توقعات موضوعی و ویژگی‌های مورد

نیاز قلمروهای مقدس مورد توجه قرار نگرفته است. جدول شماره ۳، ویژگی‌های عنوان شده از دیدگاه محققان مختلف در طراحی یا ساماندهی قلمروهای معنوی و مقدس را بیان می‌دارد.

جدول ۳. ویژگی‌های طراحی در قلمرو اماکن قدسی از نگاه محققان

ویژگی‌های طراحی در قلمرو اماکن قدسی	
آستانه	محدودیت، مرز، وقفه‌ها و گسیختگی‌ها
سلسله مراتب	سلسله مراتب افقی و عمودی
مرکزیت	مرکزیت کیهانی، هندسه مرکزگرا
نمادگرایی	نشانه‌ها، سمبل‌ها و ارزش کیهانی در نمادگرایی مرکز، ورودی و آستانه
توالی مسیر	شکل و پویایی مسیر، سلسله مراتب مسیر
ورودی	یک مسیر و یک سکانس ورودی
مفصل	سلسله مراتب، آستانه و مفصل
تجدید واضح و روشن از مکان	نشانه‌گذاری، تعیین مرز و حدود
استفاده از روابط نمایش و نمادین	لایه‌های نمایش، حرکت به سمت یک مرکز، ایجاد حس رمز و راز و انتظار.
وحدت مکان	ترتیب مکان از طریق هندسه و تناسبات
باینگر ارزش‌ها و اصول فرهنگی و دینی	تمرکز بر صور، اشیاء و اعمال مؤثر، نمادگرایی دینی، آستانه و فضاهای واسطه، پاکیزگی، الگوی کیهان‌شناختی، جهت‌یابی نمادین، مرکزیت نمادین، نظم‌بخشی از طریق تفکیک - بندی و مرزبندی، انعکاس نظم اجتماعی، رمزگذاری فضای مقدس در میان امور متعدد، تقسیمات زمانی، روایت‌های مقدس سنت خاص زمینه و توجه به قلمروهای انسانی.
عناصر فضایی	نور، آب، گیاهان، نمادهای مقدس
ویژگی‌های فضایی	مرزبندی، تقسیم‌بندی، جهت، مرکزگرایی، درون بودن، انجام فعالیت‌های معنوی و مذهبی، مناسک، جهت‌گیری، طبیعت و روح مکان مذهبی، مرکزیت و کانون‌گرایی، قلمروپایی.
ویژگی‌های ذهنی و عینی	مرکزگرایی، نمادگرایی، طبیعت‌گرایی، توجه به فرهنگ، دین و زمینه، جهت‌گیری، محورگرایی نمادین و مذهبی، تجربه‌های اصیل مذهبی
حفظ تشخیص مکان مقدس	تسلط بصری، حفظ شکل تاریخی قلمرو اماکن مقدس، محورگرایی و حفظ نقاط کانونی دید به اماکن مقدس، ایجاد هسته اصلی فعالیت‌های مذهبی و جلوگیری از غلبه کاربری‌های تجاری، تأمین زیرساخت‌های عمومی دسترسی به اماکن مقدس، رعایت حریم بنای مذهبی در استقرار کاربری‌ها، زمینه‌ساز تسهیل مناسک و آیین‌های مذهبی، هسته اصلی مورفولوژی شهر.
ترکیب هدفمند	وحدت، سازماندهی، خلاقیت، منحصر به فرد بودن، حالت و تجلی سیمای عرفانی، مکاشفه، تعادل، هماهنگی و طبیعت‌گرایی که می‌تواند با فرم، فضا و نظم مرتبط باشد.
تسلط و رجحان مکان مقدس در طرح‌های توسعه شهری	مکان مقدس به عنوان مرکز کانونی و تجمع شهر، موقعیت استراتژیک در بین همگرایی معابر اصلی شهری به سمت مرکز حرم مطهر، غلبه کاربری مذهبی و آموزشی در حلقه اول و کاربری‌های تجاری و مسکونی در حلقه دوم پیرامون مکان مقدس، وجود مسیرهای اصلی برای حرکات زائران و انجام مناسک زیارتی و تشریفات مذهبی، محوری بودن دسترسی سواره و پیاده، زیرساخت‌های حمل و نقل برای دسترسی بهتر، خدمات پشتیبان زائر، حفظ تسلط بنای مقدس با جلوگیری از عدم بلند مرتبه‌سازی در قلمرو مکان مقدس.
پیوند مکان مقدس با زمینه	هویت‌مندی و خوانایی منظر شهری مکان مقدس، مرکزگرایی، توجه به خدمات پشتیبان فضایی بودن و تک عملکردی بودن هسته مقدس (اوقات خاص مناسبات مذهبی و شرعی)، مرکزگرایی ساختاری و نمادین، فضاهای عمومی به‌منظور برگزاری مناسک مذهبی.
مهمی‌سازی زائر به قصد زیارت	توجه به معنای برخی از اشکال هندسی، برخی از اصول (نظیر تقارن، تعادل، هماهنگی، وحدت، درون‌گرایی یا بیرون‌گرایی و امثالهم)، معنای نمادین فرم‌ها (مربع، دایره و قوس)، اعداد و عناصر طبیعی (مثل نور، آب، باد و خاک)، عناصر معماری و مصالح مختلف، توجه به نمادها و رموز نهفته؛ نظیر رمز، راز، آیه، نشانه، نماد.
مهمی‌سازی زائر به قصد زیارت	وحدانیت، همگونی درون و بیرون، پاکیزگی، جهت‌گیری، هندسه مرکزگرا، مهمان‌نوازی، وحدت در کثرت، پرهیز از اسراف، مصالح بوم‌آورد، محرمیت، اخلاق در معماری و مراتب وجود، آسودگی کاربران، صرفه‌جویی در مصرف انرژی، تزئینات اسلامی، طبیعت‌گرایی.
دستیابی به معنویت	کانون توجه و تمرکز الهی، تقویت در یادمان‌ها و یادبودها، تعاملات اجتماعی و زیارت جمعی، فضای مکتب، کاهش صدا، تفکیک فضا از محوطه بیرونی، مدت حضور، فراغت از مادیات، رایحه خوش، تأثیر رنگ‌های آرامش بخش، عناصر طبیعی.
مراتب فضایی، حرکتی، فعالیتی، کارکردی و نمادین	آرامش، روحانیت، تعمق و پویایی، مقیاس انسانی و توجه به حواس پنجگانه، تعداد کاربری‌های واقع در طول مسیر و نحوه ارتباط آنها با مسیر از لحاظ موقعیت مکانی، سطح اشغال و مقیاس مربوطه، سازگاری و مطلوبیت کاربری‌ها، مناسب بودن و وابستگی آنها، نحوه حرکت در مسیر، الگوهای رفتار و نوع روابط اجتماعی، نوع فعالیت‌های تفریحی و فراغتی، موقعیت محدوده مورد نظر از نظر عناصر طبیعی، وجود مرز حسی، روبرو شدن تدریجی، احیای خاطرات و تجربیات فردی و گروهی، انگیزش احساسات، برپایی رویدادها.

چارچوب طراحی شهری با رویکرد قلمروپایی جامع در قلمروهای مقدس

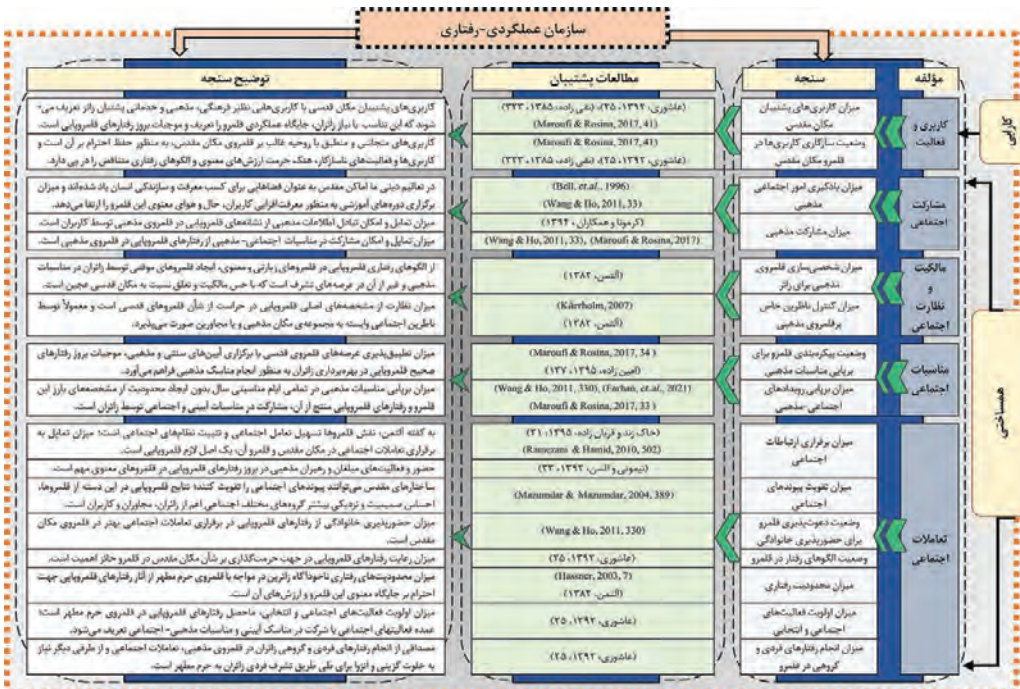
«چارچوب طراحی شهری سندی است که چگونگی به اجرا درآوردن سیاست‌ها و اصول طراحی در مقیاس یک ناحیه خاص را تشریح نموده و مصور می‌سازد. این گونه اسناد برای ناحیه‌هایی تهیه می‌شوند که برای تغییر و تحول، به کنترل، هدایت و تشویق نیاز داشته باشند؛ در واقع، چارچوب طراحی شهری شامل یک چشم‌انداز دویعدی از زیرساخت‌های مورد نیاز آینده ناحیه است» (کوان، ۱۳۸۵، ۱۶). کارمونا و همکاران (۱۳۹۴) مؤلفه‌های سازنده کیفیت طراحی شهری را در چارچوبی با ابعاد ریخت‌شناسی، ادراکی، اجتماعی، بصری، عملکردی و زمان عنوان می‌کند؛ گلکار (۱۳۹۳) کیفیت‌های طراحی شهری را بر اساس چارچوب مکان پایدار در ابعاد تجربی-زیباشناسی، عملکردی و زیست محیطی بیان می‌دارد. همچنین بحرینی و تاج‌بخش (۱۳۷۸) چارچوب قلمروپایی در طراحی شهری خودی را به شرح شکل شماره ۳، شرح داده‌اند.

شکل ۳. چارچوب قلمروپایی در طراحی شهری خودی

منبع: بحرینی و تاج‌بخش، ۱۳۷۸، ۲۰

به منظور تدوین چارچوبی با رویکرد قلمروپایی جامع در طراحی یا ساماندهی قلمروی اماکن مقدس، پس از نگاهی جامع به مفهوم قلمرو و قلمروپایی؛ گونه‌ها، ابعاد اصلی و شاخص‌های آن مورد بررسی قرار گرفت و در ادامه، پیوند مفاهیم مذکور با مقوله زیارت، ابعاد و ویژگی‌های طراحی قلمروی اماکن قدسی، «چارچوب طراحی شهری در قلمرو اماکن قدسی با رویکرد قلمروپایی جامع» به دست داده شد. شکل شماره ۴، این چارچوب را در سازمان‌ها، هنجارها، مؤلفه‌ها و سنجه‌های طراحی شهری معرفی می‌نماید.

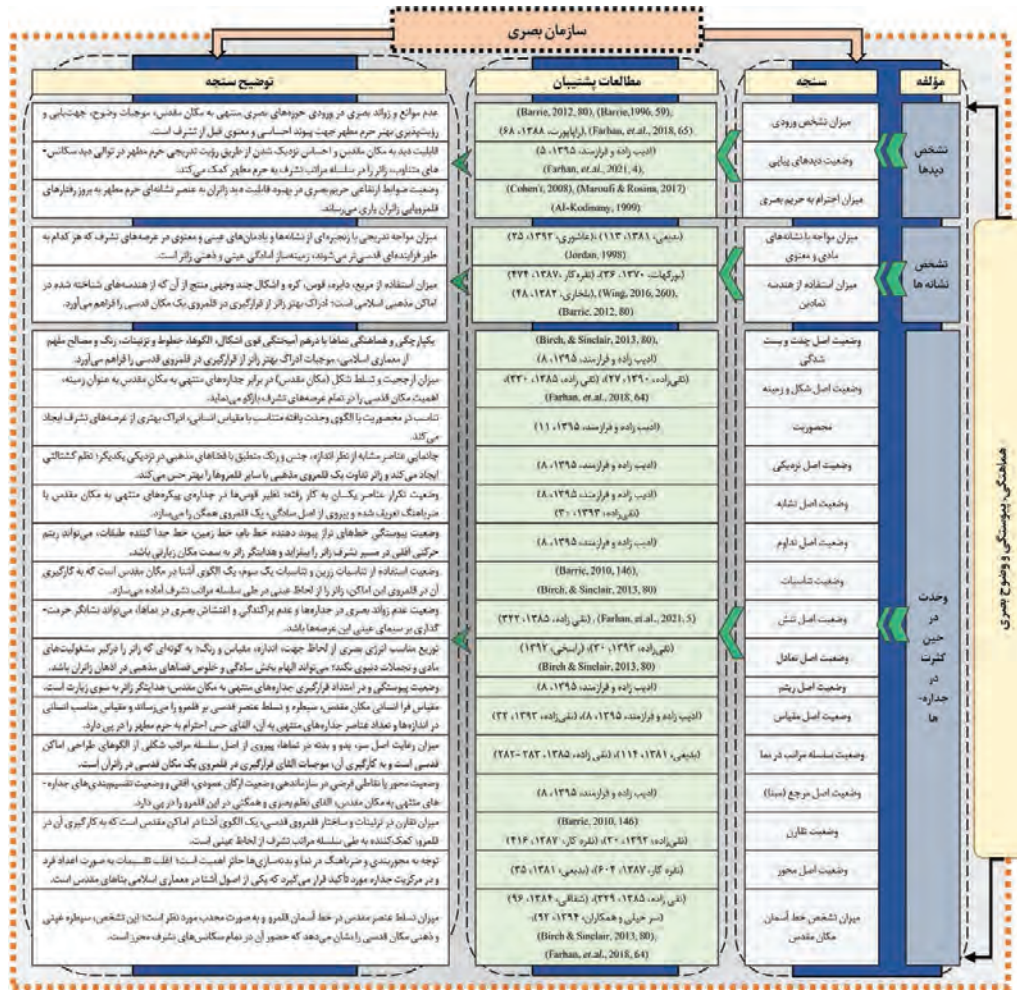

سازمان کالبدی - فضایی		
توضیح نتیجه	مطالعات پستیوان	مؤلفه
میزان حفظ بافت ارگانیک قلمرو و جلوگیری از تخریب شدن مکان مقدس با طرح‌های توسعه و خیابان‌کشی‌های جدید، ترک توأم با نایل که منطبق با اصول قلمروپایی در طی سلسله مراتب تشریف به امکان فنی است را تقلیل می‌دهد.	(Saliba, 2013, 180), (Mansori & Rozina, 2017, 34), (Ghahremani, & Hashemi, 2018, 65), (Farhan, et al., 2018, 59), (Hussain, 2013, 12), (Farhan, et al., 2019, 160)	بزرگنمایی لاهما
میزان نابرابری مناسب، بویک‌های مجاور امکان مقدس به گونه‌ای که بافت پیرامونی، سیرهای تشریف فرعی و اصلی از نگاه مسافران را ایجاد کند، موجب آرامش، بهتر رفتن از فرارگری در قلمرو حرم مطهر است.	(تشریحی، ۱۳۹۴، ۱۱۶)	نابرابری
وضعیت الگوی راندا اگر عمدتاً باشد، محورهای موجود را ایستاد که سبب خوشایبی بیشتر در الگوی راهپایی است و رانران خود را در طرف ورود به قلمرو حرم مطهر حس می‌کنند؛ هرچند حفظ بافت ارگانیک به دلیل عبور از سطح و خیابان‌های متعدد در عرضهای فرعی تشریف، شناسایی توأم با حس نشانگر در رانران را ایجاد می‌کند.	(Saliba, 2015, 180), (Ghahremani, & Hashemi, 2018, 65), (Hussain, 2013, 12), (Farhan, et al., 2018, 59)	الگوی راه
میزان توجه به محور فضا در طرح‌های توسعه مکان مقدس، یک اصل ضروری کمک‌کننده به مرور فضایی قلمرویی با حفظ احترام به این جهت مقدس در رانران و مجاوران است.	(بهنمی، ۱۳۸۰، ۲۵)، (چول، بی، ۱۳۷۷، ۱۳۷۷)	جهت‌گیری
وضعیت محورگرایی همگرای ساختار شهر به سمت کانون مقدس از دیدگاه مطرح بوده است و کمک به ارتقا بهتر قلمرو حرم مطهر قبل از تشریف به آن می‌شود.	(Wang & Ho, 2011, 37), (Maroufi & Rozina, 2017, 33), (Chandan & Kumar, 2019, 12), (Gregory, 2009, 10), (Barrie, 1996, 39-40), (Farhan, et al., 2018, 64)	جهت‌گیری میزان توجه به جهت‌گیری در ساختار شهر
مختار دارد که رانر پیوند اساسی و منطقی بین با رویت‌کننده و بازنگار در عرضهای تشریف‌گسب کند.	(ادب‌زاده و فراز مند، ۱۳۱۵، ۱۸)	انتظام‌دهنده
وضعیت راه‌نمایی در حرم امکان مقدس باید برپاده باشد و از یکتاهای ترسندانه و کلان‌متر که فضای تبدیل‌گرایی، حالت و مشغول‌های بازی و تنوعی بر رانران را در پی دارد اجتناب می‌گردد.	(ادب‌زاده و فراز مند، ۱۳۱۵، ۱۸)، (Maroufi & Rozina, 2017, 42)	انتظام‌دهنده وضعیت ساخت و ساز نشانی بر جهت احرام به مکان مقدس
توجه به خطوط ارتعاشی حرم امکان مقدس، حفظ سلسله و از جهت مکان مقدس را با عدم بندر قلمرویی در قلمرو را شناسایی می‌گردد به گونه‌ای که گسب و بازنگار حرم مطهر در سن توده‌ای از ساخت و سازهای مرتبط منبسط و واقع گردد.	(Farhan, et al., 2021, 4), (Hussain, 2013, 7), (Chandan & Kumar, 2019, 12), (Wang & Ho, 2011, 37), (Hudor & Fekete, 2019, 19), (Saliba, 2015, 180), (Maroufi & Rozina, 2017, 33), (۲۹، ۱۳۸۵)	همسره و مرکزیت
وضعیت مکان مقدس به ابعاد مرکزیت فضایی در ساختار کل‌های کوچکتر و به عنوان کل بزرگتر (حرم مطهر) مشخص می‌گردد این مرکزیت بگر راه تشخیصی قلمرویی فنی در سازمان فضایی شهر زیارتی است.	(Chandan & Kumar, 2019, 12), (Maroufi & Rozina, 2017, 33)	مرکزیت
میزان دسترسی‌های متنوع شهری به مکان زیارتی، شناسایی بهتر رانران به قلمرو حرم مطهر در اقامت‌دهنده رانران می‌دهد.	(نقی زاده، ۱۳۸۵، ۳۳۳)	سلسله
وضعیت معانی اطراف به ابعاد سلسله مراتب دسترسی به قصد تشریف به مکان مقدس ساختار احیاء است و با نطق آن، رانر بکاره از محور شهری بدون طی سلسله مراتب تشریف به مکان زیارتی موانع می‌شود.	(نقاشی، ۱۳۹۲، ۲۲)	مراتبه
وضعیت سلسله مراتب توزیع خدمات محلی و شهری متناسب با نیازهای رانران، اهمیت توزیع کاربری‌ها در تشریف‌نقش قلمرویی مشخصی یا نشان می‌دهد.	(Barrie, 1996, 59)	سلسله وضعیت سلسله مراتب حرم‌مندی
پیوند سلسله مراتبی و اتصال زنجیره‌های متوالی متعلق با روحیه‌ی قلمرویی مکان مقدس که نشان‌دهنده رانر به منظور زیارت را کارکنند کمک به تشریف‌توأم با نایل در رانر می‌گردد.	(Aarons, 2007, 5)	جسدها
اهمیت میزان هویت‌دهی، اتصال، وضوح و معق در چندگان فضایی قلمرویی مکان مقدس، شناسایی بهتر و راحت‌ترترین به حرم مطهر را نشان می‌دهد.	(سلطانی، ۱۳۹۵، ۱۰۷)	فضایی
تعمیر و باسج و روشن از مرزها (برمه و امان) و حرام چندگانه حرم مطهر در اهمیت با خطوط میراث فرهنگی از اصول اولیه ایجاد، حفظ و حرارت از قلمرویی با نشی زیارتی و مذهبی است.	(Barrie, 2012, 80), (Hussain, 2003, 7), (Wang & Ho, 2011, 37), (Barrie, 1996, 56), (Gregory, 2009, 10), (Shmueli, et al., 2014, 133), (الباد، ۱۳۷۵، ۴۲۲)، (الباد، ۱۳۹۳، ۲۲۴)	حرکت- گذاری بر قلمرو
احترام به خطوط میراث فرهنگی در نگهداری، حفاظت و حرارت از وضعیت فعلی قلمرویی فنی از مقدس‌ها، ترین قوانین قلمرویی است که مورد توجه مسافران و مدیران شهری است.	(Shmueli, et al., 2014, 133)	قلمرو
میزان تسلسل استفاده‌ها به عنوان یکی از اجزای سازنده قلمرو در تطبیق و ترکیب، بدی، برص‌های تشریف‌رانر را گلبه گلبه از لحاظ جینی و حسی جهت زیارت آماده می‌سازد.	(Simmons, 2008, 99), (Barrie, 1996, 59)	سلسله وضعیت سلسله مراتب استفاده
وضعیت پیوند و چندگانگی مکان فنی با قلمرویی پیرامون از طریق عناصر جینی و ذهنی و با استفاده از معانی نشانگر و حسی، توسط مفهیرت صحیح استفاده صورت می‌گیرد که هر سلسله مراتب تشریف به امکان فضایی حاضر اهمیت است.	(Simmons, 2008, 10), (Gregory, 2009, 10), (Barrie, 2012, 80), (Barrie, 1996, 58), (Stevierdy, 2015), (Zemmerman, 2008, 11), (الباد، ۱۳۷۵، ۴۲۴)	سلسله وضعیت کوبه‌بندی استفاده عبارت بر عرضهای تشریف

نابرابری و انتظام

کلیت و جهات هویت‌دهی

حس قلمرو

شکل ۴. چارچوب مفهومی طراحی شهری در قلمرو اماکن قدسی با رویکرد قلمروپایی جامع

روش پژوهش

پژوهش حاضر به عنوان پژوهشی کاربردی و از نوع توصیفی با هدف تدوین چارچوب طراحی شهری در قلمرو اماکن قدسی با رویکرد قلمروپایی جامع انجام گرفته است. به این منظور ابتدا با بهره‌گیری از مجموعه‌ای از روش‌ها، چارچوب طراحی شهری مبتنی بر توصیف ابعاد، مؤلفه‌ها و سنجه‌های طراحی شهری در قلمرو اماکن قدسی با رویکرد قلمروپایی جامع تدوین شده و سپس به تحلیل و ارزیابی چارچوب مذکور در نمونه مورد مطالعه پرداخته شده است. با توجه به پارادایم ترکیبی پژوهش (کیفی و کمی)، گردآوری اطلاعات با استفاده ترکیبی از روش‌های کتابخانه‌ای و میدانی (استفاده از نظریات متخصصان شهری، مشاهده و پرسشنامه) صورت پذیرفته است. در ادامه تحلیل اطلاعات با دو شیوه کیفی و کمی، ابعاد و شاخص‌های مؤثر بر قلمروپایی و تحلیل سنجه‌های به دست آمده، مورد ارزیابی قرار گرفت. در تحلیل کیفی از تکنیک‌های حس‌گردی^{۳۲} (برداشت منظر حسی پنج‌گانه با استفاده از مشاهدات ناظر تعلیم دیده و با تمرکز بر حواس) و برداشت‌های رفتاری (در پنج دوره زمانی و در یک بازه شش‌ماهه با استفاده از ابزارهای مشاهده غیرکنشی ناظر تعلیم دیده، نقشه‌برداری رفتاری و عکسبرداری) بهره گرفته شده است. در تحلیل کمی این پژوهش از تدابیر متفاوتی نظیر

تکنیک‌های سینتکس^{۳۳} و آیزوویست^{۳۴} با استفاده از نرم-افزار دپت مپ^{۳۵} به منظور تحلیل فضایی-بصری و همچنین ارزیابی کمی منظر صوتی با برداشت میدانی شاخص فیزیکی تراز مواجهه با صوت (Leq)^{۳۶} (در دو بازه زمانی روز و شب، مطابق با استانداردهای فضاهای شهری توسط دستگاه تراز سنج صوت اس ال ام^{۳۷} مدل تی-ای-اس ۱۳۵۸ در ایستگاه‌های مشخص) در عرصه‌های تشریف استفاده شده است. تعیین حجم نمونه در بستر مورد مطالعه، با توجه به فرمول جامعه نامحدود کوکران در حدود ۱۷۰ نفر تخمین زده شده و گروه نمونه در بستری پیمایشی و به صورت تصادفی از زائران انتخاب شده است. به منظور سنجش پایایی مدل مفهومی پرسشنامه از روش آلفای کرونباخ^{۳۸} استفاده شده است. مقدار آلفای به دست آمده برای ابعاد اصلی ادراکی-معنایی و عملکردی-رفتاری و همچنین آلفای مورد محاسبه برای کلیه سنجها، بالاتر از عدد ۰/۷ می‌باشد؛ در نتیجه پایایی ابزار اندازه‌گیری مدل، قابل قبول تلقی می‌شود. به منظور بررسی وضعیت نرمال و غیرنرمال بودن داده‌ها از آزمون‌های آماری نرمالتی شاپیرو ویلک و کولموگروف-سمیرنوف^{۳۹} استفاده شده است. سطح معناداری^{۴۰} در هر دو آزمون، کوچکتر از ۰/۰۵ به دست آمد که نشان از توزیع غیرنرمال و ضرورت استفاده از آزمون‌های ناپارامتریک داشت. به این منظور از آزمون آماری "علامت"^{۴۱} در تحلیل سنجها استفاده شده است. در این آزمون به منظور مقایسه نتایج گروه نمونه در مورد نتایج یک سنج، از یک معیار (که در اینجا این معیار، میانه یعنی عدد ۳ فرض شده است) بهره گرفته شده است.

معرفی قلمرو پژوهش

نمونه مورد مطالعه پژوهش حاضر، قلمروی پیرامونی حرم مطهر حضرت معصومه (س) است؛ این قلمرو دربرگیرنده حرائم سه‌گانه حرم مطهر، پیاده‌راه‌های تشریف، ورودی مسیرهای سواره اصلی حرم‌نما، طرح‌های توسعه شرقی و غربی حرم مطهر، بخشی از قمرود و اهم عملکردهای پشتیبان نظیر مجموعه بازار، مراکز اقامتی، فرهنگی-مذهبی است. شکل شماره ۵، نقشه قلمروی بلافصل حرم مطهر حضرت معصومه (س) را نشان می‌دهد.

شکل ۵. نقشه قلمروی بلافصل حرم مطهر حضرت معصومه (س)

یافته‌های پژوهش

نتایج حاصل از بررسی سازمان فضایی-کالبدی

نتایج حاصل از بررسی سازمان فضایی-کالبدی در قلمروی بلافصل حرم مطهر حضرت معصومه (س) نشان می‌دهد که مرکزیت هسته مذهبی شهر قم در سطوح مختلف ساختاری شهر، منطقه و قلمروی بلافصل حرم مطهر، نقش مرکزیت فضایی و ساختاری دارای تشخیص را به خوبی ایفا می‌کند و تشخیص قلمروی قدسی حرم مطهر در نظام ساختاری کل‌های کوچکتر به راحتی میسر است. در این قلمرو، سلسله مراتب دسترسی، عرصه‌بندی و آستانه‌ها در طریق تشریف به حرم مطهر به درستی تعریف نشده است. بررسی تشخیص آستانه‌ها، تسلسل مراتب آستانه‌ها و عرصه‌ها، نشان‌دهنده آن است که انواع آستانه‌های بصری و حسی موجود در قلمرو، تعریف صحیحی در تقطیع و ترتیب‌بندی عرصه‌های تشریف به گونه‌ای که زائر را گام به گام به قصد زیارت آماده سازند، به دست نمی‌دهند و به جز مواردی که در طرح‌های توسعه جدید حرم مطهر و میدان امام خمینی مشاهده می‌شود، این مهم در سایر عرصه‌های تشریف، تحقق نپذیرفته است. قلمروی حرم مطهر بنا به مطالعات انجام شده در طرح جامع حرم مطهر حضرت معصومه (س) به عنوان یک مرکز جاذب سفر با تنوعی از دسترسی‌های سواره و پیاده است. در سال‌های اخیر، سیاست پیاده‌مدار کردن عرصه‌های اصلی تشریف و بهسازی مسیرها و گذرهای تاریخی با نقش دسترسی محلی که از جمله مسیرهای ارگانیک فرعی تشریف محسوب می‌شوند، گام مثبتی در رعایت سلسله‌مراتب تشریف به حرم مطهر در این قلمرو بوده است لیکن مهمترین اقدام در نقض تسلسل مراتب دسترسی در این حوزه، احداث بلوار پیامبراعظم با نقش شریانی درجه یک است که فاز اول این بلوار به حرم مطهر در این قلمرو متصل می‌شود. سازمان میراث فرهنگی در سال‌های اخیر با تعریف حرائم سه‌گانه برای مجموعه حرم مطهر، گام مؤثری در حرمت‌گذاری بر تشخیص این قلمرو برداشته اما متأسفانه در مواردی، ضوابط ساخت‌وساز در این حرائم نقض شده است که مهمترین مصداق آن پروژه عبور مونوریل از بستر قمرود و تجاوز به ساحت حریم حرم مطهر است. دگردیسی لایه‌ها در سده اخیر با تأکید بر مرکزیت کانونی حرم مطهر در خدمت تأمین دسترسی هر چه بهتر زائران به حرم مطهر بوده است که این سیاست موجب تخریب بخشی از بافت ارگانیک این قلمرو به منظور ایجاد محورهای حرم‌نما، طرح‌های توسعه حرم مطهر و سایر محورهای ارتباطی شده است. لیکن جهت‌گیری اصلی شبکه گذربندی در ساختار کالبدی کلی شهر قم، منطقه معصومیه و قلمرو بلافصل در انطباق با هدف پیش‌گفته با تأکید بر مرکزیت حرم مطهر و ایجاد محورهای هندسی و حرم‌نما است و کلیت الگوی شبکه گذربندی در هسته مرکزی شهر، ترکیبی از الگوهای ارگانیک و هندسی را به دست داده است. الگوهای ارگانیک با تبعیت از جهت‌گیری اقلیمی و محور قمرود در این حوزه شکل گرفته‌اند و این ویژگی موجب شکل‌گیری مسیرهای فرعی تشریف با دیدهای متنوع و کریدورهای بصری مطلوب به حرم مطهر حضرت معصومه (س) شده است. همچنین جهت‌گیری و چرخش به جانب جهت مقدس قبله در طرح‌های توسعه‌ی شرقی و جنوبی حرم مطهر و اماکن مذهبی این قلمرو، به بروز رفتارهای قلمروپایی زائران و مجاوران با حفظ حرمت به این جهت مقدس کمک می‌نماید. در بررسی نفوذپذیری این حوزه، با استناد به پژوهش خداینده‌لو و همکاران (۱۳۹۷) از دو معیار تعداد تقاطع و متوسط طول بلوک‌ها استفاده شده است که محورهای ارم، انقلاب، طالقانی و امام خمینی به ترتیب بیشترین تا کمترین نفوذپذیری را دارند. بلوک‌های سازنده پهنه‌های ارگانیک این قلمرو، نفوذپذیری پایینی به ویژه در حوزه شرقی قمرود و در مجاورت حرم مطهر دارند به گونه‌ای که این پهنه، مسیرهای تشریف فرعی کمتری از نقاط مختلف برای ورود زائر به پیاده‌راه‌های تشریف ایجاد می‌نماید. بررسی شاخص‌های چیدمان فضایی نظیر همپیوندی، اتصال، انتخاب و عمق در شکل شماره ۶ در حوزه راهبردی منطقه معصومیه مشخص شده است. محورهای طالقانی، ارم، ۱۹ دی، عمار یاسر و انقلاب، به ترتیب بالاترین مقادیر ارزش همپیوندی کلان را دارا

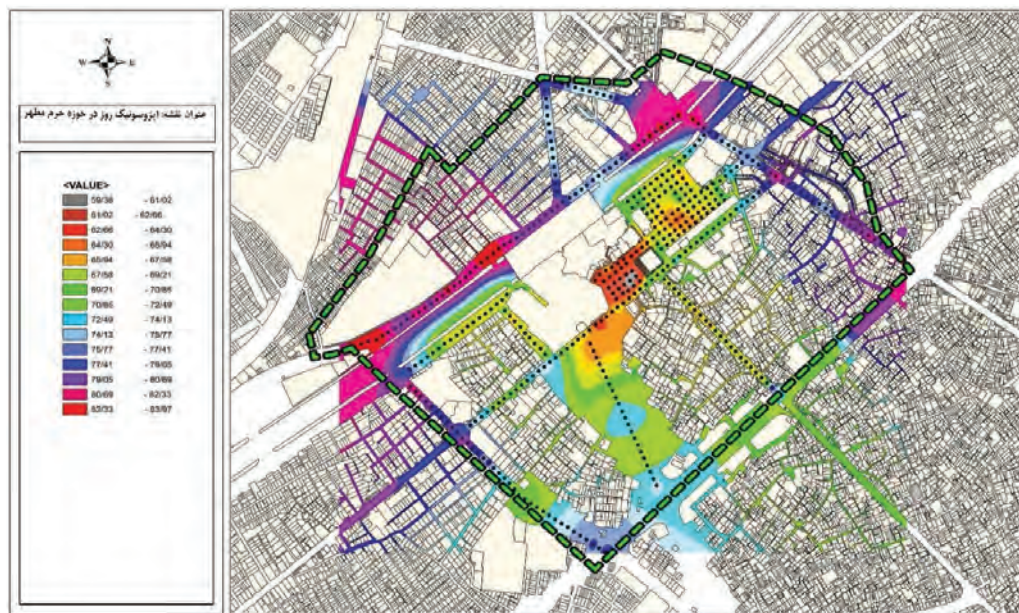
هستند. همچنین انتظام دانه‌بندی در حوزه بلافصل حرم مطهر نشان می‌دهد که حدود ۳۵٪ مساحت قلمرو، پلاک‌های ریزدانه تا مساحت ۲۰۰ متر مربع را به خود اختصاص داده است و نظام ارتفاعی، غلبه کوتاه‌مرتبیگی یک تا دو طبقه با ۲۸/۸۵ درصد را نشان می‌دهد؛ گرچه در مواردی، بناهای بلندمرتبه ناقض ضوابط ارتفاعی حریم حرم مطهر دیده می‌شوند.

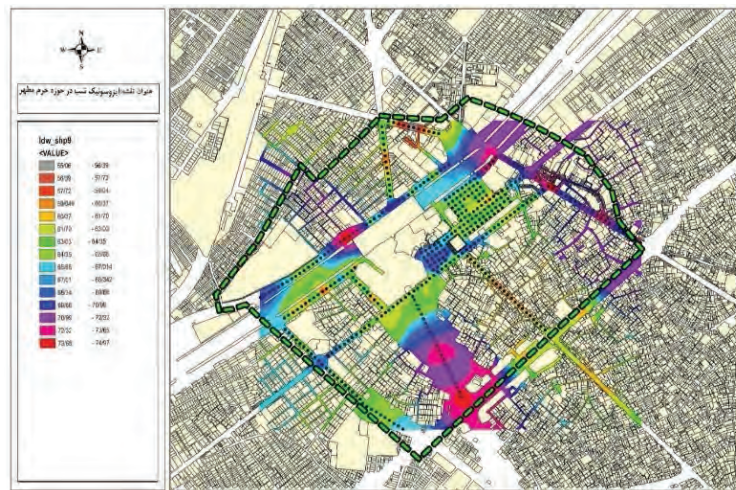
شکل ۶. مقادیر ارزشی چیدمان فضا در حوزه راهبردی حرم مطهر حضرت معصومه (س)

نتایج حاصل از بررسی سازمان ادراکی

نتایج حاصل از بررسی سازمان ادراکی در قلمروی بلافصل حرم مطهر حضرت معصومه (س) حاکی از آن است که منظر حسی قابل دریافت منطبق با آداب تشریف به گونه‌ای که حواس پنجگانه زائران را متأثر سازد، تعریف نشده است. غلبه نوفه و اصوات آنتروفونی^{۴۲}، هویت نشانه‌های صوتی مذهبی و فرهنگی منظر شنیداری این قلمرو را تحت الشعاع قرار می‌دهد. طبق برداشت شاخص فیزیکی تراز مواجهه با صوت روزانه- شبانه و در قیاس با استاندارد مصوب کمیسیون عالی محیط زیست ایران، مقدار مجاز مواجهه با صوت روزانه کاربران تا ۶۰ دسی‌بل و مقدار مجاز شبانه تا ۵۰ دسی‌بل در مناطق تجاری و مسکونی است که این مقدار در تمام عرصه‌های تشریف پیاده و سواره به حرم مطهر در دو مقطع زمانی پیش‌گفته بالاتر از حد استاندارد است. شکل شماره ۷، برداشت صوتی (Leq) روزانه و شکل شماره ۸، برداشت صوتی شبانه در این حوزه را نشان می‌دهد. همچنین اصوات ژئوفونی^{۴۳} و بایوفونی^{۴۴} متناسب با زمینه، سهم ناچیزی از اصوات خوشایند در عرصه‌های تشریف را به خود اختصاص می‌دهند. ضعف منظر حسی ناشی از عدم تحریک مطبوع سایر حواس نظیر حس بویایی (به واسطه عدم دریافت بوهای خوشایند)، نقش عمده‌ای بر کیفیت تشریف زائران داشته است. تحریک حس بساوش نیز با سهم اندکی در پیاده‌راه ارم، بهار و بستر قمرود احساس می‌شود. منظر بالقوه چشایی قلمرو با میزان عرضه سوغات (از نوع خوراکی) و میزان رستوران‌ها، اغذیه‌فروشی‌ها و وجود نشانه‌های چشایی با توجه به تعدد کاربری‌ها و فعالیت‌های پاسخگو به حس چشایی و بحث پیاده‌مداری عرصه‌های اصلی تشریف قلمروی بلافصل حرم مطهر فراوان هستند که جانمایی آنها، نیاز به مدیریت بهتری دارد تا با حالات معنوی زائران در طی تشریف سازگاری بیشتری داشته باشند.

شکل ۷. برداشت صوتی (Leq) روزانه در حوزه بلافصل حرم مطهر حضرت معصومه (س)

شکل ۸. برداشت صوتی (Leq) شبانه در حوزه بلافضل حرم مطهر حضرت معصومه (س)

میزان نمادپردازی از ارزش‌های کیهانی، شکل‌های سمبلیک و تناظر اعداد در قلمروی حرم مطهر با نمادپردازی از بهشت، آسمان و سلسله‌مراتب پلکانی عمودی در مجموعه حرم مطهر و طرح‌های توسعه، بقاع متبرکه، مساجد و میدان امام خمینی دیده می‌شود اما در پیکره‌های منتهی به حرم مطهر که نقش هدایتگر بصری زائر را دارند به مفهوم نمادپردازی ارزشی دینی توجه چندانی نشده است. همچنین در مورد نمادپردازی مرکزگرای مکان قدسی، بقعه اولیه حرم مطهر به مرور زمان نقش نمادگرایی مرکز را علاوه بر مرکزیت ساختاری شهر در مرکزیت ذهنی مراجعان به عنوان نقطه تفوق، تسلط و نمادین شهر کسب کرده است.

مؤلفه نقش‌انگیزی این قلمرو برای زائران در سنجه میزان یادآوری خاطرات و تجربیات فردی و گروهی با درصد تجمعی ۸۳ در طیف متوسط تا خیلی زیاد و میانگین ۳/۵۸، قوی تلقی می‌شود. سنجه‌های میزان احساس تعصب و مالکیت ذهنی نسبت به قلمروی مکان مقدس با درصد تجمعی ۸۰ و میانگین ۳/۵۹، میزان علاقه‌مندی به حضور مجدد در حرم مطهر با درصد تجمعی ۸۸ و میانگین ۴/۲۰ و میزان احساسات عاطفی و حس دل‌تنگی زائران نسبت به حرم مطهر با درصد تجمعی ۸۵ و با میانگین ۳/۹۷ در طیف متوسط تا خیلی زیاد، بسیار قوی ارزیابی می‌شود. بررسی مؤلفه معنویت در سنجه انعکاس ارزش‌های معنوی و آیینی در حالات زائر در زمان تشریف با میانگین ۳/۵۱ و درصد تجمعی ۷۳ از طیف متوسط تا بسیار زیاد در سطح مطلوبی از نگاه زائران قرار دارد. همچنین میزان تأثیر محیط اطراف حرم مطهر در ایجاد حس احترام و ادب زائران با میانگین ۳/۶۷ و درصد تجمعی ۸۱/۴ در طیف متوسط تا خیلی زیاد، سطح بالایی را به خود اختصاص داده است (برداشت ذهنی و قلبی زائران در دو سنجه پیش‌گفته، علی‌رغم عدم وجود تمهیدات فضایی-کالبدی عرصه‌های تشریف با مقوله زیارت در سطح بالایی ارزیابی شده است که می‌تواند ریشه در ارادت قلبی زائران به ساحت مقدس حرم مطهر داشته باشد). طی طریق پیاده، اهمیت مقصد و راه، نقش‌انگیزی و حس معنویت را در سلسله مراتب تشریف به مکان قدسی افزایش می‌دهد و این مهم با گذر از عرصه‌های تشریف پیاده‌مدار، گام مثبتی در رعایت آداب زیارت است اما وضعیت سکناس‌های قابل دریافت، تلفیقی از روحیه مادی و معنوی را باز می‌نماید، به گونه‌ای که وضعیت تبدیل شدن تدریجی فضاها به محیطی صمیمی، مذهبی و مقدس با نزدیک شدن به حرم مطهر در قلمرو با میانگین ۳/۰۵ و درصد تجمعی ۶۰ و میزان ایجاد حس انتظار و اشتیاق از طریق محیط برای زیارت در زائران با میانگین ۲/۹۸ و درصد تجمعی ۵۹ در طیف خیلی کم تا متوسط، در حد متوسط رو به ضعیف ارزیابی می‌شود. همچنین میزان انتقال حس خضوع، فروتنی و احترام در ساخت و

سازهای قلمروی حرم مطهر با میانگین ۳/۰۵ و درصد تجمعی ۵۹ در طیف خیلی کم تا متوسط، متوسط رو به ضعیف ارزیابی می‌شود. در تشخیص هویت قلمرو، سنجه میزان انعطاف‌پذیری و تطبیق‌پذیری عرصه‌های پیاده‌مدار نظیر پیاده‌راه‌ها و میدان امام خمینی، انعطاف و انطباق لازم برای اجرای مراسم و مناسبت‌های سیاسی، اجتماعی و مذهبی را با تعطیلی فعالیت‌های لبه و در محوره‌های سواره قلمرو با محدودیت و منع تردد ایجاد می‌کنند.

مؤلفه تصویرپذیری و وضوح با میزان هدایت آسان زائر توسط عناصر راهنما در این قلمرو با میانگین ۲/۲۷ و درصد تجمعی ۷۶، میزان شناسایی راحت نقاط ویژه در قلمروی بلافصل حرم مطهر با میانگین ۲/۷۲ و درصد تجمعی ۵۶، میزان رؤیت‌پذیری حرم مطهر با میانگین ۳/۵۴ و درصد تجمعی ۸۳، میزان تشخیص موقعیت مکانی (عدم سردرگمی) در قلمروی حرم مطهر با میانگین ۳/۴۶ و درصد تجمعی ۷۵/۴ و میزان سهولت مسیریابی و آدرس‌دهی با میانگین ۳/۴۴ و درصد تجمعی ۷۸ از طیف متوسط تا خیلی زیاد در سطح مطلوبی از نگاه زائران ارزیابی می‌شود. جدول شماره ۴، تحلیل آماره‌های میانگین، میانه، مد و آزمون آماری علامت در سنجه‌های سازمان ادراکی پرسشنامه را نشان می‌دهد.

جدول ۴. تحلیل آماره‌های میانگین، میانه، مد و آزمون آماری علامت در سنجه‌های سازمان ادراکی در پرسشنامه

سنجه‌های سازمان ادراکی در پرسشنامه				
عنوان	میانگین	میانه	مد	آزمون آماری علامت
				مقدار
نقش - انگیزی	۴/۲۰	۵/۰۰	۵/۰۰	-۹/۰۵
	۳/۵۹	۴/۰۰	۵/۰۰	-۵/۳۵۰
	۳/۹۷	۴/۰۰	۵/۰۰	-۷/۸۰۶
حس معنویت	۳/۵۸	۴/۰۰	۳/۰۰	-۵/۷۷
	۳/۵۱	۴/۰۰	۵/۰۰	-۴/۲۵۰
حس انتظار	۳/۶۷	۴/۰۰	۵/۰۰	-۶/۲۷۷
	۳/۰۵	۳/۰۰	۴/۰۰	-۷/۰۴
	۲/۹۸	۳/۰۰	۴/۰۰	-۱/۷۰
حس خضوع	۳/۰۵	۳/۰۰	۳/۰۰	-۶/۰۹
	۲/۲۷	۳/۰۰	۳/۰۰	-۳/۲۲۲
وضوح و تصویرپذیری	۲/۷۲	۳/۰۰	۳/۰۰	-۲/۲۴۵
	۳/۵۴	۴/۰۰	۴/۰۰	-۵/۷۷۱
	۳/۴۶	۴/۰۰	۴/۰۰	-۴/۷۱۶
	۳/۴۴	۴/۰۰	۴/۰۰	-۴/۲۵۰

نتایج حاصل از بررسی سازمان عملکردی-رفتاری

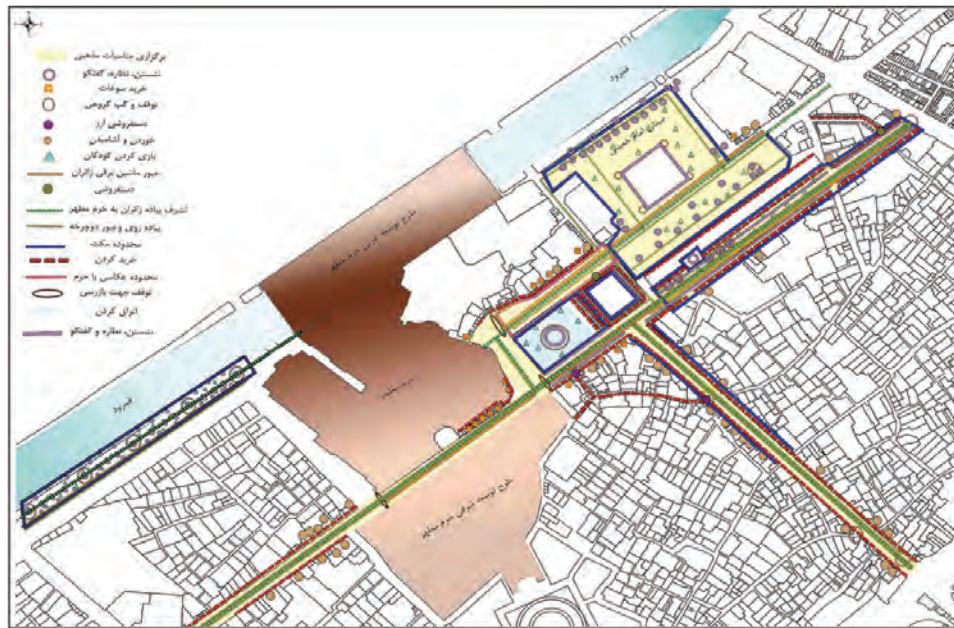
بررسی سازمان عملکردی-رفتاری در قلمروی حرم مطهر حضرت معصومه (س) نشان می‌دهد که کاربری‌های مسکونی با ۴۳/۷ درصد، تجاری با ۳۱/۷۷ درصد، گردشگری-اقامت با ۷/۲۸ درصد، مسکونی-تجاری با ۴/۰۹ درصد و کاربری مذهبی با ۱/۷۳ درصد در رده پنجم با بیشترین فراوانی، طیفی از کاربری‌های متجانس و پشتیبان زائر را با توجه به نقش هسته مرکزی و زیارتی این قلمرو به خود اختصاص داده‌اند. کاربری و فعالیت‌های ناسازگار با نقش معنوی این قلمرو را می‌توان فعالیت‌هایی نظیر راسته فعالیت‌های خدمات، تعمیر خودرو و فروش تجهیزات صنعتی نام برد که ضرورت وجود این فعالیت‌ها با توجه به ماهیت قلمرو توجیه‌پذیر نیست. تعدد مراکز مذهبی، مساجد، تکایا و بقعات متبرکه در قلمروی حرم مطهر، بستری برای بروز رفتارهای قلمروپایی نظیر برپایی مناسک، رویدادهای مذهبی و مناسبات اجتماعی-سیاسی در تمام ایام مناسبی به صورت گسترده و بدون محدودیت است که با مدیریت صحیح می‌تواند زمینه ارتقای تعاملات

اجتماعی، مشارکت مذهبی و یادگیری آموزه‌های دینی در زائران باشند. حس مالکیت و نظارت اجتماعی در زائران با شخصی سازی عرصه‌های تشرف قلمروی مذهبی در ایام مناسبی با ایجاد مکانی برای نشستن، نظاره و همراهی با مناسبات مذهبی و یا با برپایی موكب‌ها، شكل می‌گیرد و میزان کنترل و نظارت اجتماعی بر قلمروی مذهبی حرم مطهر با درصد تجمعی ۵۷/۶ در بازه خیلی کم تا متوسط و میانگین ۳/۲۰، تخمین متوسطی از نگاه زائران قرار دارد. همچنین میزان محدودیت‌های رفتاری ناخودآگاه در زائران و رعایت الگوهای رفتاری به منظور حفظ احترام به حرم مطهر از رفتارهای قلمروپایی در این قلمرو محسوب می‌شود و با درصد تجمعی ۵۴/۷ از طیف خیلی کم تا متوسط و میانگین ۳/۰۰، سطح متوسطی را به خود اختصاص داده است. در تعالیم دینی اسلام، اماکن مذهبی به عنوان مکان‌های سازندگی، تربیت و کسب معرفت انسان یاد شده‌اند. اگرچه تولید مجموعه حرم مطهر همواره آموزش مذهبی و برگزاری دوره‌های عمومی برای معرفت‌افزایی عامه مردم را در دستور کار داشته است با این حال مشارکت اجتماعی در قلمروی حرم مطهر با میزان تمایل و امکان تبادل اطلاعات مذهبی با درصد تجمعی ۸۰/۱ در طیف بسیار ضعیف تا متوسط و میانگین ۲/۴، بسیار پایین قرار دارد و میزان تمایل و امکان مشارکت در تجمعات اجتماعی و مناسبات مذهبی نیز با میانگین ۳/۰۱ و درصد تجمعی ۶۰/۱ در طیف بسیار ضعیف تا متوسط، تخمین میانگین متوسطی را از نگاه زائران به خود اختصاص داده است. تنوع گروه‌ها، فرهنگ‌ها، اقلیت‌ها و قومیت‌ها در شهر قم با شرکت گروه‌های مختلف در ایام مناسبی و با سبک و سیاق خاص خود می‌تواند سبب تقویت پیوند اجتماعی گروه‌ها باشد اما میزان برقراری ارتباطات اجتماعی در قلمروی حرم مطهر به عنوان یک اصل مهم قلمروپایی در مواجهه با قلمروهای عمومی با درصد تجمعی ۵۶ و میانگین ۲/۶۸ و میزان ارتباط با مبلغان دینی در قلمرو حرم مطهر با درصد تجمعی ۵۳/۶ و میانگین ۲/۴۲ در طیف خیلی ضعیف تا متوسط، تخمین متوسط رو به ضعیفی را از این شاخص به خود اختصاص داده است.

منطبق با برداشت‌های رفتاری صورت گرفته، عمده انجام رفتارهای فردی زائران، طی طریق تشرف به صورت انفرادی در ایام عادی و عمده رفتارهای گروهی، شرکت در مناسبات اجتماعی و مذهبی در ایام مناسبی قلمرو است. قلمروی حرم مطهر و عرصه‌های پیاده‌مدار آن، بستر مناسبی برای فعالیت‌های اجتماعی و انتخابی در قیاس با فعالیت‌های اجباری فراهم می‌آورد و ترجیح کاربران به فعالیت‌های اجتماعی از نوع خانوادگی و با هدف تشرف به حرم مطهر با درصد تجمعی ۸۶ از طیف متوسط تا خیلی زیاد و میانگین ۴، متمایل است. تحلیل برداشت‌های رفتاری نشان می‌دهد که قرارگاه‌های رفتاری قلمروی حرم مطهر با ارائه برنامه و کارکردهای متنوع، طیفی از سازوکارهای رفتاری سازگار و ناسازگار با زمینه را ارائه می‌دهند. کمبود استطاعت و انعطاف ساختار کالبدی در مقابل برخی از الگوهای رفتاری ایستا در ایام عادی و مناسبی، گویای عدم همساختی کافی بین ساختار کالبدی این مقرهای رفتاری با تمام نیازها و فعالیت‌های زائران است. شکل شماره ۹، کارکردهای متنوع قرارگاه‌های رفتاری منطبق با برداشت‌های رفتاری در پیرامون حرم مطهر را نشان می‌دهد. جدول شماره ۵، تحلیل آماره‌های میانگین، میانه، مد و آزمون آماری علامت در سنجه‌های سازمان عملکردی-رفتاری در پرسشنامه را نشان می‌دهد.

جدول ۵. تحلیل آماره‌های میانگین، میانه، مد و آزمون آماری علامت در سنجه‌های سازمان عملکردی-رفتاری در پرسشنامه

سنجه‌های سازمان عملکردی-رفتاری در پرسشنامه					
عنوان	میانگین	میانه	مد	آزمون آماری علامت	
				مقدار	معناداری
مشارکت اجتماعی	۲٫۴۰	۲٫۰۰	۱٫۰۰	-۴٫۸۶۹	۰٫۰۰۰
	۳٫۰۱	۳٫۰۰	۳٫۰۰	-۳٫۴۹	۰٫۰۷۲۷
	۳٫۲۰	۳٫۰۰	۳٫۰۰	-۲٫۳۸۳	۰٫۰۱۷
تعاملات اجتماعی	۳٫۳۱	۳٫۰۰	۳٫۰۰	۳٫۸۷۴	۰٫۰۰۰
	۲٫۶۸	۳٫۰۰	۳٫۰۰	-۲٫۷۶۲	۰٫۰۰۶
	۲٫۴۲	۲٫۰۰	۱٫۰۰	-۲٫۷۶۲	۰٫۰۰۶
	۴٫۰۰	۴٫۰۰	۵٫۰۰	-۸٫۱۹۲	۰٫۰۰۰

شکل ۹. کارکردهای متنوع قرارگاه‌های رفتاری پیرامون حرم مطهر حضرت معصومه (س)

نتایج حاصل از بررسی سازمان بصری

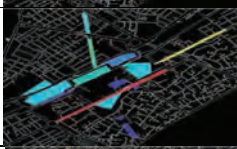
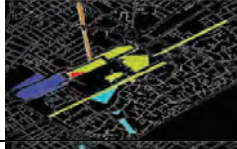
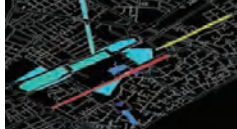
نتایج حاصل از بررسی سازمان بصری این قلمرو در بررسی شاخص تشخیص دیدها نشان می‌دهد که بی‌توجهی به حریم بصری، علی‌رغم وجود ضوابط ارتفاعی حرائم سه‌گانه در مواردی با ساخت‌وسازهای بلندمرتبه و درشت‌دانه، ایجاد موانع دید و عبور مونوریل از بستر قمرود، رجحان دید و منظر در این قلمروی قدسی را تحت الشعاع قرار داده است. تحلیل کریدورهای حرم‌نما و دیدهای درونی با قابلیت رؤیت‌پذیری گنبد و بارگاه حرم مطهر در دیدهای پیاپی در مواردی نظیر قسمت‌هایی از ورودی بلوار پیامبر اعظم (به دلیل ورودی مرتفع طرح توسعه شرقی)، بستر قمرود (به دلیل پایه و تیرهای مونوریل) و قسمتی از خیابان معلم (به دلیل مجتمع تجاری زمزم) دچار انسداد دید هستند که امکان پیوند احساسی و معنوی بهتر زائر با ساحت قدسی حرم مطهر را سلب می‌نمایند. جدول شماره ۶، موارد انسداد دید در محورهای پیش‌گفته را نشان می‌دهد. همچنین وضعیت وضوح در ورودی حوزه‌های بصری با تأکید بر قابلیت دید به حرم مطهر حضرت معصومه (س) در نرم‌افزار دپت مپ و توسط تکنیک آیزوویست در جدول شماره ۷، نشان می‌دهد که شاخص‌های مورد تحلیل آیزوویست محیطی^{۴۵}، بسته‌شدگی^{۴۶}، حدکثر شعاع دید^{۴۷} و زاویه متغیر آیزوویستی^{۴۸} در محورهای حرم‌نمای باجک، ارم و امام خمینی وضعیت مناسب‌تری نسبت به سایر عرصه‌ها دارند که می‌توان از این پتانسیل برای

جانمایی نشانه‌های نمادین بصری در طریق تشریف زائران، بهره‌گرفت. وضعیت تشخیص نشانه‌ها با رویارویی تدریجی زائران با المان‌ها و یادمان‌های بصری در سکانس‌های مختلف سواره و پیاده‌مدار در قلمروی مذکور، غلبه نشانه‌های مادی بر معنوی را باز می‌نماید. تفوق نشانه‌های مادی، حاکم شدن روحیه مادی و مشغولیت بیشتر به امور دنیوی، با روحیه مورد انتظار زائران در این قلمرو ناسازگاری خواهد داشت. استفاده از هندسه نمادین اسلامی در مجموعه حرم مطهر و بناهای مذهبی این قلمرو دیده می‌شود اما جداره‌ها و سیمای افقی در این قلمرو که نقش هدایتگر عینی زائر در عرصه‌های تشریف را بر عهده دارند از الگوی مدونی منطبق با اصول طراحی قلمروی اماکن قدسی تبعیت نمی‌کنند. جداره‌های فرسوده، زوائد بصری، عدم پیروی از الگوی مشخص در طراحی جداره‌ها و عدم استفاده از الگوهای بصری نمادین و مذهبی، منظر مغایر با هویت معنوی این قلمرو ارائه می‌دهد؛ اگرچه خط آسمان محدب این قلمرو، حاوی تفوق و تسلط بصری مجموعه حرم مطهر با اماکن مذهبی پیرامونش به عنوان عنصر شاخص خط آسمان در یک شهر مذهبی و زیارتی است که یک ویژگی مهم در تحلیل بصری حوزه تشریف محسوب می‌شود.

جدول ۶. مواردی از انسداد دید گنبد و بارگاه حرم مطهر حضرت معصومه (س)

محور معلم	بستر قمرود	ورودی بلوار پیامبر اعظم
مجتمع بلند مرتبه زمزم در سکانسی از دیدهای بی دربی سواره به عنوان یک مانع دید قوی در مقابل گنبد و بارگاه مطهر است و موجب عدم رؤیت آن می‌شود.	دیواره‌ای از ستون، تیرها و ایستگاه‌های مونوریل در بستر قمرود، ضمن محصور نمودن بارگاه کریمه، ارتباط حسی - ادراکی حرم مطهر از سمت غرب و در بستر قمرود را خدشه‌وار می‌سازد (قابل ذکر است با توجه به انتقادات گسترده، عبور مونوریل در مقابل حرم مطهر و صحن جواد الائمه متوقف شده و از پل علیخانی به بعد، مجدداً ادامه مسیر را دارد ولی تبعات آن همچنان بر قلمروی بلافضل باقی است).	با تعریف ورودی مرتفع در طرح توسعه شرقی حرم مطهر، گنبد و بارگاه مطهر در ورودی بلوار پیامبر اعظم، دچار انسداد دید در رؤیت‌پذیری شده است.
		

جدول ۷. تحلیل آیزوویست با تأکید بر قابلیت دید بر حرم مطهر حضرت معصومه (س)

تحلیل Isovist با تأکید بر قابلیت دید بر حرم مطهر حضرت معصومه (س)		
مقادیر عددی	گراف	شاخص
Isovist Perimeter (محیط) میانگین: ۴۶۳/۶۴ حداقل: ۱۲/۲۵ حداکثر: ۲۰۲۱/۱۷		ایزوویست محیطی به معنی میزان سطحی از لبه پیرامونی یک فضا است که در نقطه مشخص، توسط فرد ناظر قابل مشاهده است. این مقدار تا حد زیادی تابع کیفیت شکلی و هندسی لبه پیرامونی بنا است. در این تحلیل، محورهای ارم و ۱۹ دی بالاترین مقادیر را به خود اختصاص داده‌اند که جزو محورهای دید استراتژیک محسوب می‌شوند که دید مناسبی به گنبد حرم را برای ناظر فراهم می‌آورند.
Isovist Occlusivity (بسته‌شدگی) میانگین: ۱۹۹/۵۵۳ حداقل: ۵/۴۶۰ حداکثر: ۱۰۲۲/۶۹		شاخص بسته‌شدگی، نسبت محیط در بخش توده را مطالعه می‌کند. محورهای حرم‌نما نظیر ارم، ۱۹ دی، امام خمینی به ترتیب مقادیر ارزشی بالاتری در این شاخص دارند، صحن جواد الائمه و میدان امام خمینی و صحن شرقی به ترتیب در درجات بعدی قرار می‌گیرند.
Isovist Drift Angle (میانگین: ۱۸۹/۰۱ حداقل: ۲۵/۱۱۲ حداکثر: ۳۲۸/۴۳۹)		این شاخص تفاوت مرکز ثقل یک ایزوویست و موقعیت مکانی ناظر است. اگر تفاوت بسیار جزئی باشد، ممکن است یک فضا کاملاً استاتیک باشد و اگر تفاوت برجسته‌تر باشد، ممکن است به معنای حس قوی جهت‌دهی یا کشش قوی بصری باشد که فرد از طریق یک فضا کسب می‌کند. محورهای حرم‌نما، نظیر امام خمینی، ۱۹ دی و ارم، بالاترین مقادیر و فضاهای شهری میدان امام خمینی و صحن جواد الائمه در اولویت‌های بعدی هستند.
Isovist Max Radial (حداکثر شعاع ایزوویستی) میانگین: ۱۹۹/۰۲۱ حداقل: ۵/۴۵۸ حداکثر: ۹۲۴/۰۴۹		حداکثر شعاع ایزوویستی و مساحت را می‌توان با هم مورد استفاده قرار داد تا نشان دهد آیا یک فضا ظاهراً شفاف است یا خیر. یک همبستگی بالا بین حداکثر شعاع ایزوویستی و مساحت، شفافیت دید را در یک گراف نشان می‌دهد، با توجه به این شاخص، محور ارم در وهله اول دارای شفافیت بصری بیشتر و سپس محور ۱۹ دی و در مرحله بعدی صحن جواد الائمه، محور امام خمینی و خیابان صدر دارای اهمیت هستند.

بحث و نتیجه‌گیری

توجه به قلمروی اماکن مقدس نظیر حرم‌های زیارتی و لحاظ آداب ارزشی و معنوی در طراحی شهری آن به منظور کمک به ایجاد آمادگی عینی و ذهنی مواجهه با مکان قدسی و سلسله مراتب تشریف زائران در دستیابی به هدف غایی زیارت، اصلی ضروری برای طراحان و برنامه‌ریزان است. در راستای هدف این پژوهش مبنی بر دستیابی به چارچوب طراحی شهری در حریم حرم‌های زیارتی با رویکرد قلمروپایی جامع، بر اساس نتایج به دست آمده، چارچوب طراحی شهری در قالب لایه‌های فضایی-کالبدی، عملکردی-رفتاری، بصری و ادراکی قابل صورت‌بندی است. به این منظور از مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی (استفاده از نظریات متخصصان شهری، مشاهده و پرسشنامه) برای جمع‌آوری داده‌ها و از تدابیر متفاوتی نظیر تکنیک‌های سینتکس، آیزوویست، تکنیک حس‌گردی، تکنیک منظر صوتی، برداشت‌های رفتاری و تحلیل آماری در نرم‌افزار اس‌پی‌اس‌اس استفاده شد. شکل شماره ۱۰، جمع‌بندی چارچوب مذکور را به اختصار بیان می‌دارد. تفاوت نتایج پژوهش حاضر با سایر تحقیقات صورت گرفته در حیطه قلمروی اماکن مقدس، ارائه چارچوب انگاشتی در همپیبوندی میان ایده اصلی قلمروپایی و طراحی شهری در نحوه مواجهه با این قلمروهاست. چارچوب به دست داده شده با مؤلفه‌ها و سنجه‌های ارزیابی خود به عنوان جعبه ابزار مبنا برای سنجش و بهبود کیفیت قلمروپایی در فرایند ارزیابی، ساماندهی و طراحی این قلمروها قابل استفاده است.

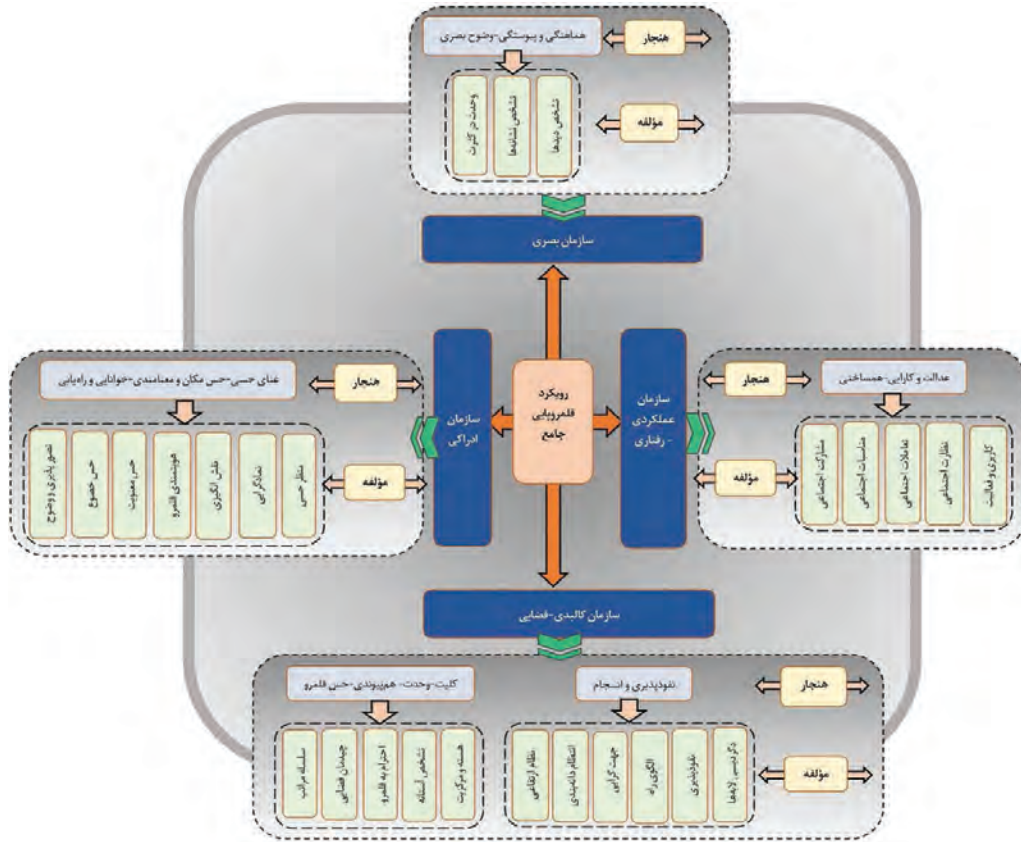
نتایج ارزیابی چارچوب مذکور حاکی از ضعف بسیاری از مؤلفه‌ها و سنجه‌های چارچوب مذکور به ویژه در سنجه‌های ادراکی، کارکردی و بصری در این محدوده است. بر اساس نتایج به دست آمده، تشخیص مرکزیت هسته مذهبی شهر قم در سطوح مختلف ساختاری شهر، منطقه و قلمروی بلافصل حرم مطهر، نقش مرکزیت فضایی و ساختاری را به خوبی ایفا می‌کند ولی در این قلمرو، سلسله مراتب دسترسی، عرصه‌بندی و آستانه‌های فضایی در طریق تشریف به حرم مطهر به درستی تعریف نشده است. در سال‌های جاری، سیاست پیاده‌مدار کردن عرصه‌های اصلی تشریف، تعریف حرائم سه‌گانه برای مجموعه حرم مطهر و بهسازی مسیرها و گذرهای تاریخی با نقش دسترسی محلی که از جمله مسیرهای ارگانیک فرعی تشریف محسوب می‌شوند، گام مثبتی در رعایت سلسله‌مراتب تشریف به حرم مطهر در این قلمرو بوده است. در مجموع، دگرذیسی لایه‌ها در پیروی از مداخلات انجام شده با تأکید بر مرکزیت کانونی حرم مطهر در خدمت تأمین دسترسی هر چه بهتر زائران، نفوذپذیری بیشتر و افزایش ارزش همپیبوندی این قلمرو را موجب شده است. بررسی تسلسل مراتب آستانه‌ها و عرصه‌ها، نشان می‌دهد که آستانه‌های بصری و حسی موجود در قلمروی فعلی، نقش مؤثری در تقطیع و ترتیب‌بندی عرصه‌های تشریف ندارند به گونه‌ای که زائر را گام به گام به قصد زیارت آماده سازند. همچنین با وجود غلبه دانه‌بندی ریز تا متوسط در حوزه بلافصل حرم و رعایت نظام ارتفاعی کوتاه‌مرتبه در احترام به آن و تفوق و تسلط بصری مجموعه حرم مطهر بر اماکن مذهبی پیرامون به عنوان عنصر شاخص در خط آسمان محدب شهر، در مواردی نقض ضوابط ارتفاعی حریم ارتفاعی حرم مطهر از طریق ایجاد بناهای بلندمرتبه دیده می‌شود. در مواردی نیز وجود موانع دید، تشخیص بصری این قلمرو را تحت الشعاع قرار می‌دهد. نتایج این پژوهش نشان داد جداره‌های سازنده در عرصه‌های تشریف از الگوی مدونی منطبق با اصول طراحی قلمروی اماکن قدسی تبعیت نمی‌کنند؛ جداره‌های مغشوش و فرسوده، عدم استفاده از الگوهای بصری نمادین و اسلامی، منظر بیگانه با ارزش‌های بصری زمینه به نمایش گذاشته است.

عرصه‌های تشریف پیاده‌مدار و تعدد مراکز مذهبی و بقاع متبرکه در قلمروی حرم مطهر، بستری به منظور برپایی مناسک، رویدادهای مذهبی و مناسبات اجتماعی-سیاسی در ایام مناسبی فراهم می‌آورد که می‌تواند زمینه مناسبی برای ارتقای تعاملات اجتماعی و مشارکت مذهبی در زائران به دست دهد. تحلیل رفتاری زائران در

عرصه‌های تشریف پیاده‌مدار به عنوان قرارگاه‌های رفتاری این قلمرو، حاکی از طیفی از سازوکارهای رفتاری هنجار و در مواردی ناهنجار است. ضعف پاسخگویی و انعطاف ساختار کالبدی برای برخی از الگوهای رفتاری زائران در ایام عادی و مناسبتی، گویای عدم همساختی کافی بین ساختار کالبدی این قرارگاه‌های رفتاری با تمام نیازها و فعالیت‌های زائران است. در بررسی سنجه‌های سازمان عملکردی-فعالیتی در پرسشنامه، سنجه میزان تمایل و امکان تبادل اطلاعات مذهبی، میزان برقراری ارتباطات اجتماعی در قلمروی حرم مطهر و میزان ارتباط با مبلغان دینی در قلمروی حرم مطهر، تخمینی ضعیف و سنجه ترجیح کاربران به فعالیت‌های اجتماعی از نوع خانوادگی و با هدف تشریف به حرم مطهر، تخمین بالا و سایر سنجه‌ها در سطح متوسط از نگاه زائران و مجاوران ارزیابی می‌شود.

منظر حسی قابل دریافت در این قلمروی زیارتی، منطبق با آداب تشریف به گونه‌ای که حواس پنجگانه زائران را متأثر سازد، تعریف نشده است. غلبه نوفه و اصوات آنتروفونی، هویت نشانه‌های صوتی مذهبی و فرهنگی منظر شنیداری این قلمرو را تحت‌الشعاع قرار داده است و تحریک سایر حواس نیز نقش عمده‌ای در بهبود حالات و ارتقای کیفیت تشریف زائران ایفا نمی‌نماید. وضعیت سکناس‌های قابل دریافت در گذر از عرصه‌های تشریف پیاده‌مدار، تلفیقی از روحیه مادی و معنوی را بازمی‌نمایند و رویارویی تدریجی و گام به گام با نشانه‌ها و یادمان‌های بصری و ذهنی در عرصه‌های سواره و پیاده، غلبه نشانه‌های مادی بر معنوی را به دنبال دارد. در میان سنجه‌های مورد بررسی سازمان ادراکی در پرسشنامه، سنجه‌های میزان علاقه‌مندی به حضور مجدد در قلمروی حرم مطهر، میزان احساس تعصب و مالکیت ذهنی، میزان احساسات عاطفی و دل‌تنگی زائران نسبت به حرم مطهر و نقش انگیزی این قلمرو برای زائران، در طیف متوسط تا خیلی زیاد، بسیار قوی ارزیابی می‌شود. همچنین مؤلفه‌های تصویری و وضوح با سنجه‌های میزان هدایت آسان زائر توسط عناصر راهنما، میزان شناسایی راحت نقاط ویژه، میزان رؤیت‌پذیری حرم مطهر، میزان تشخیص موقعیت مکانی و میزان سهولت مسیریابی و آدرس‌دهی در قلمروی بلافصل حرم مطهر از طیف متوسط تا خیلی زیاد در سطح مطلوبی از نگاه زائران ارزیابی می‌شود. ایجاد حس انتظار و اشتیاق برای زیارت از طریق ویژگی‌های محیط و تبدیل شدن تدریجی عرصه‌ها به محیطی صمیمی، مذهبی و مقدس با نزدیک شدن به حرم مطهر رو به ضعیف و سایر سنجه‌ها، سطح متوسطی را از نگاه زائران و مجاوران این قلمرو به خود اختصاص داده است.

در سنجش پایایی مدل مفهومی پرسشنامه با استفاده از روش آلفای کرونباخ، مقدار آلفای به‌دست آمده برای دو سازمان اصلی ادراکی-معنایی و عملکردی-رفتاری و همچنین آلفای کلیه سنجه‌ها، بالاتر از عدد 0.7 محاسبه شد که نشان از پایایی مدل است. با توجه به خروجی به دست آمده از مقدار آزمون تمام سنجه‌ها و سطح معناداری که کمتر از 0.05 است، معناداری آزمون سنجه‌ها به استثنای سنجه‌های میزان تمایل به شرکت در تجمعات اجتماعی و مناسبات مذهبی در پیرامون حرم مطهر، میزان ایجاد حس انتظار و اشتیاق از طریق محیط برای زیارت، تبدیل شدن تدریجی عرصه‌ها به محیطی صمیمی، مذهبی و مقدس با نزدیک شدن به حرم مطهر و میزان انتقال حس خضوع، فروتنی و احترام در ساخت‌وسازهای قلمروی حرم مطهر، تأیید می‌شود؛ نتایج سنجه‌های مذکور در گروه نمونه قابلیت تحلیل دارند. اعتبارسنجی بخشی از مؤلفه‌ها نیز با نقشه‌های مستخرج از نرم‌افزارها و تکنیک‌های مربوطه انجام شد. در مجموع با توجه به ضعف بسیاری از شاخص‌ها و سنجه‌های چارچوب تدوین شده، ضرورت توجه ویژه مدیریت شهری به منظور ارتقای کیفیت قلمروپایی در حریم این حرم مطهر کاملاً احساس می‌شود.

شکل ۱۰. چارچوب رویکرد قلمروپایی جامع در قلمروی اماکن مقدس

پی‌نوشت‌ها

1. Altman
2. Newman
3. Lang
4. Alexander & Chermayeff
5. Stefano
6. Erickson
7. Waitt
8. Gregory
9. Barrie
10. Wang & Ho
11. Wing
12. Farhan, *et al.*
13. Hodor & Fekete
14. Jordan
15. Biddulph
16. Schulz
17. Spiegel

18. Hall
19. Brower
20. Douglas
21. Rapoport
22. Anderson & Tindall
23. EL-sherkawy
24. Carmona
25. Lawson
26. Robinson
27. Eliade
28. Simmins
29. Birch & Sinclair
30. Maroufi & Rosina
31. Saliba
32. Sensewalking
33. Space syntax
34. Isovist
35. Depth map
36. Equivalent Sound Level
37. SLM
38. Cronbach's alpha
39. Kolmogorov-Smirnov
40. Sig
41. Sign Test
42. Anthrophony
43. Geophony
44. Biophony
45. Isovist Perimeter
46. Isovist Occlusivity
47. Isovist Max Radial
48. Isovist Drift Angle

فهرست منابع

- آلتمن، ایروین (۱۳۸۲). محیط و رفتار اجتماعی (مترجم: علی نمازیان). تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
- ادیب زاده، بهمن، و سیادت‌تی فرازمنند، سلمی (۱۳۹۵). زیارت قبول، نقش نماهای شهری در ارتقاء کیفیت حریم‌های مقدس، (با تأکید بر حالت بنا GESTURE). کنفرانس دوسالانه جامعه و معماری معاصر، اصفهان.
- الکساندر، کریستوفر، و چرمایف، سرچ (۱۳۷۶). عرصه‌های زندگی خصوصی و زندگی جمعی به جانب یک معماری انسانی (مترجم: منوچهر مزینی). تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- تیموتی، دالن جی، و دانیل اچ، آلسن (۱۳۹۲). گردشگری دین و سفرهای مذهبی (مترجمان: محمد قلی‌پور و احسان مجیدی فرد). تهران: نشر جامعه‌شناسان.
- امین‌زاده، بهناز (۱۳۹۴). ارزش‌ها در طراحی منظر شهری، پایداری، زیبایی، هویت. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- اردلان، نادر، و بختیار، لاله (۱۳۹۰). حس وحدت، نقش سنت در معماری ایرانی (مترجم: ونداد جلیلی). تهران: انتشارات علم معمار رویال.

- الیاده، میرچا (۱۳۷۷). مکان مقدس (مترجم: ب.د). نامه فرهنگ، (۱)۳، ۹۷-۸۸.
- الیاده، میرچا (۱۳۹۳). مقدس و نامقدس (مترجم: نصرالله زنگویی). تهران: انتشارات سروش.
- الیاده، میرچا (۱۳۹۳). نمادپردازی امر قدسی و هنر (مترجم: مانی صالحی علامه). تهران: انتشارات نیلوفر.
- بحرینی، سیدحسین، و تاج بخش، گلناز (۱۳۷۸). نقش قلمرو در فضاهاى شهری و نقش طراحی شهری خودی در تحقق آن. فصلنامه هنرهای زیبا، (۶)، ۱۸-۳۱.
- بدیعی، ناهید (۱۳۸۱). جدا، ره‌ها، حریم وصل. رساله برای دریافت درجه دکتری معماری، پردیس هنرهای زیبای، دانشگاه تهران.
- جوئل پی، بررتون (۱۳۷۷). فضای مقدس. (مترجم: مجید محمدی). نامه فرهنگ، (۲۹)، ۱۲۸-۱۶۵.
- بورکھات، تیتوس (۱۳۶۹). هنر مقدس (مترجم: پرویز مرزبان و حبیب معروف). تهران: نشر سروش.
- بولخاری، حسن (۱۳۸۲). سرگذشت هنر در تمدن اسلامی. تهران: نشر سروش.
- پاکزاد، جهانشاه. (۱۳۹۰). سیر در اندیشه های شهرسازی (۳)، از فضا تا مکان. تهران: نشر آرمانشهر.
- تاج بخش، گلناز (۱۳۷۸). نقش قلمرو در فضاهاى شهری و نقش طراحی شهری خودی در تحقق آن. پایان نامه کارشناسی ارشد طراحی شهری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران.
- تی هال، ادوارد (۱۳۹۲). بعد پنهان (مترجم: منوچهر طبیبیان). تهران: دانشگاه تهران.
- جلالی، سارا (۱۳۹۱). تدوین اصول طراحی مفصل بین بافت شهری و مجموعه قدسی حرم مطهر رضوی. پایان نامه کارشناسی ارشد طراحی شهری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی.
- خاک زند، مهدی، و قربانزاده، داوود (۱۳۹۵). نگاهی پدیدارشناسانه به طراحی مناظر مقدس شهری. دو فصلنامه پژوهش‌های منظر شهر، ۳، (۵)، ۲۵-۳۴.
- خدابنده‌لو، حسن، سلطانی فرد، هادی، و زنگنه، یعقوب (۱۳۹۷). امکان‌سنجی قابلیت پیاده‌مداری شبکه معابر شهری بخش مرکزی شهر قم با استفاده از مدل ویکور و تئوری چیدمان فضا. فصلنامه پژوهش‌های جغرافیایی برنامه‌ریزی شهری، ۶، (۲)، ۴۲۷-۴۴۹.
- دربان‌رضایی، الهام (۱۳۹۱). در مقام مکان حرم، طراحی پیاده‌راه با تأکید بر مفهوم زیارت نمونه موردی: یکی از ره‌باغ‌های منتهی به حرم رضوی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد طراحی شهری، دانشگاه یزد.
- راپاپورت، آموس (۱۳۸۸). انسان‌شناسی مسکن (مترجم: خسرو افضلیان). تهران: انتشارات حرفه هنرمند.
- راسخی، ایمان (۱۳۹۵). طراحی ره‌باغ پیرامون حرم مطهر رضوی با تأکید بر ارتقا جاذبه‌های گردشگری تاریخی، نمونه موردی: ره‌باغ جنان. پایان‌نامه کارشناسی ارشد طراحی شهری، دانشگاه بین‌المللی امام رضا (ع).
- رضازاده اردبیلی، مجتبی، و پیغامی، لیلا (۱۳۹۱). روش‌های مدیریت طراحی در جوار آثار معماری مذهبی: نمونه موردی: مزار شیخ صفی‌الدین اردبیلی. ماهنامه باغ نظر، ۹، (۲۳)، ۴۷-۶۴.
- سازمان زیباسازی، بهسازی و نوسازی اطراف حرم مطهر حضرت معصومه (۱۳۹۷). گزارش آستان حرم مطهر در آسیب‌شناسی عبور موتوریل از صحن جوادالائمه (ع). قم: شهرداری قم.
- ستاری فرد، شهرام (۱۳۹۴). بررسی نقش مراکز مذهبی در افزایش سرزندگی شهرهای معاصر، مطالعه موردی: محدوده امامزاده صالح تجریش تهران. فصلنامه مدیریت شهری، ۱۴، (۴۰)، ۱۴۱-۱۵۷.
- سرخیلی، الناز، پورجعفر، محمدرضا، و رفیعیان، مجتبی (۱۳۹۴). سنجش اثرات همگرایی نیروهای مذهب و اقتصاد در شکل و فرم منطقه ثامن شهر مشهد در دوره معاصر. فصلنامه مطالعات شهری، ۴، (۱۵)، ۹۳-۱۰۵.
- سلطانی فرد، هادی، و سید مرادی، زهره سادات (۱۳۹۵). دگرگونی جایگاه مسجد جامع در پیکره‌بندی فضایی شهر اسلامی، مورد مطالعه: مسجد جامع سبزوار. فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی، ۴، (۱۱)، ۱۰۷-۱۲۳.
- شفیع، سعید (۱۳۹۳). طراحی مجتمع مسکونی در رشت تأملی پیرامون انطباق قلمرو ذهنی و عینی در مجتمع‌های مسکونی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد معماری، دانشگاه گیلان.
- شقاقی، پژمان (۱۳۸۴). کالبد خدایان، مروری بر چگونگی تجسم امر قدسی در معماری تمدن‌ها و فرهنگ‌های گوناگون. تهران: انتشارات قصیده سرا.
- شولتز، کریستیان نوربرگ (۱۳۹۳). وجود، فضا و معماری (مترجم: ویدا نوروز برازجانی). تهران: انتشارات پرهام نقش.
- عسگری، نسیم، ناسخیان، شهریار، و ایزدی، محمدسعید (۱۳۹۸). خوانش ساختار معنایی و کالبدی حریم اماکن مقدس با استناد بر سفرنامه‌های قرن پنجم تا چهاردهم هجری قمری. فصلنامه شهر ایرانی اسلامی، ۱۰، (۳۸)، ۲۱-۳۶.
- عاشوری، علی (۱۳۹۲). منظر معنوی شهر، توسعه مکان‌های مذهبی در شهرهای ایران. فصلنامه منظر، ۵، (۲۴)، ۳۶-۳۹.

- فراهانی فرد، عطیه (۱۳۹۱). *محور انتظار؛ طراحی منظر محور زیارتی- فرهنگی حرم- جمکران*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد منظر، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی.
- فلامکی، محمد منصور (۱۳۸۴). *حریم‌گذاری بر ثروت‌های فرهنگی ایران*. تهران: نشر فضا.
- کارمونا، متیو، هیت، تیم، تیسدل، تنراک، و تیسدل، استیون (۱۳۹۴). *مکان‌های عمومی، فضاهای شهری. ابعاد گوناگون طراحی شهری (مترجمان: فریبا قرانی، مهشید شکوهی، زهرا اهری و اسماعیل صالحی)*. تهران: انتشارات دانشگاه هنر.
- کوآن، رابرت (۱۳۸۵). *اسناد هدایت طراحی شهری، چارچوب طراحی شهری، دستور کار توسعه و طرح جامع سه بعدی طراحی شهری (مترجمان: کورش گلکار و سولماز حسینیون)*. تهران: نشر اسلیمی.
- گلکار، کوروش (۱۳۹۳). *آفرینش مکان پایدار، تأملاتی در باب نظریه طراحی شهری*. تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
- لنگ، جان (۱۳۹۱). *آفرینش نظریه معماری (نقش علوم رفتاری در طراحی محیط) (مترجم: علیرضا عینی‌فر)*. تهران: دانشگاه تهران.
- مقدسیان، مریم (۱۳۹۲). *طراحی ره‌باغ حرم مطهر حضرت رضا (ع) با رویکرد کیفیت‌بخشی به قلمرو عمومی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد طراحی شهری، دانشگاه هنر اسلامی تبریز.
- معاریان، ملیحه، و زمانی، بهادر (۱۳۹۷). *تدوین چارچوب طراحی شهری برای مرکز شهر قم با رویکرد افزایش خوانایی و تصویرپذیری. فصلنامه آرمانشهر، ۱۱، (۲۵)، ۳۱۷-۳۰۱*.
- مهدی‌نژاد، جمال‌الدین، طلوع دل، محمدصادق، عظمتی، حمیدرضا، و صادقی حبیب‌آبا، علی (۱۳۹۵). *جستاری بر ویژگی‌های معماری ایرانی-اسلامی و هنرهای قدسی مبتنی بر تعالی معماری. پژوهش‌های هستی‌شناختی، ۵، (۱۰)، ۳۱-۵۰*.
- مهندسان مشاور باوند (۱۳۹۱). *طرح تفصیلی منطقه معصومیه شهر قم*. قم: شهرداری قم.
- مهندسان مشاور فجر توسعه (۱۳۹۱). *طرح جامع حرم مطهر حضرت معصومه (س)*. قم: معاونت اجرایی آستان مقدس حضرت معصومه (س).
- نسر، جک ال (۱۳۹۳). *تصویر ذهنی ارزیابانه از شهر (مترجم: مسعود اسدی محل چالی)*. تهران: انتشارات آرمانشهر.
- نقره‌کار، عبدالحمید (۱۳۸۷). *درآمدی بر هویت اسلامی در معماری و شهرسازی*. تهران: انتشارات وزارت مسکن و شهرسازی.
- نقی زاده، محمد (۱۳۹۳). *هویت شهر و کمال بخشی به بافت تاریخی آن، مطالعه موردی: مشهد مقدس*. نشریه هویت شهر، ۸، (۱۹)، ۱۵۴-۱۵۹.
- نقی‌زاده، محمد (۱۳۸۵). *معماری و شهرسازی اسلامی (مبانی نظری)*. اصفهان: نشر راهیان.
- نقی‌زاده، محمد (۱۳۹۳). *شهر زیبا، مبانی، عوامل، معیارها*. اصفهان: سازمان فرهنگی، تفریحی شهرداری اصفهان.
- نیومن، اسکار (۱۳۸۷). *خلق فضای قابل دفاع (مترجم: فائزه رواقی و کاوه صابر)*. تهران: انتشارات طحان/هله.
- Aazam, Z. (2006). *The Social Logic of the Mosque: A Study in the Relationships between Building's Interior and its Urban Context*. Second Research Student Conference, Welsh School of Architecture Cardiff University.
- Al-Kodmany, K. (1999). Residential visual privacy: Traditional and modern architecture and urban design. *Journal of Urban Design*, 4(3), 283-311.
- Bahmani, N. (2013). *Understanding territorial behavior as a key to design of formal care spaces for children*. Master's thesis, Eastern Mediterranean University (EMU).
- Barrie, T. (1996). *Spiritual Path, sacred place. Myth, ritual, and meaning in architecture*. Boston: Shambhala.
- Barrie, T. (2010). *The sacred in-between: the mediating roles of architecture*. New York: Routledge.
- Barrie, T. (2012). Sacred Space and the Mediating Roles of Architecture. *European Review*, 20(1), 79-94.

- Becker, F. D., & Mayo, C. (1971). Delineating personal distance and territoriality. *Environment and Behavior*, 3(4), 375.
- Bell, P. A., Greene, T. C., Fisher, J. D., & Baum, A. (1996). *Environmental psychology*. New York: Harcourt College Publishers.
- Biddulph, M. (2007). *Introduction to residential layout*. New York: Routledge.
- Birch, R., & Sinclair, B. R. (2013). Spirituality in place: Building connections between architecture, design, and spiritual experience. *ARCC Conference Repository*.
- Brown, G., Lawrence, T. B., & Robinson, S. L. (2005). Territoriality in organizations. *Academy of Management Review*, 30(3), 577-594.
- Chandan, S., & Kumar, A. (2019). Challenges for urban conservation of core area in pilgrim cities of India. *Journal of Urban Management*, 8(3), 472-484.
- Cohen, J. E. (2008). Privacy, visibility, transparency, and exposure. *The University of Chicago Law Review*, 75(1), 181-201.
- Day, C. (2002). *Spirit & Place, healing our environment, Healing environment*. Boston: Architectural Press.
- Delaney, D. (2008). *Territory: a short introduction*. New Jersey: John Wiley & Sons.
- Dumyahn, S. L., & Pijanowski, B. C. (2011). Soundscape conservation. *Landscape Ecology*, 26(9), 1327-1344.
- Edney, J. J. (1972). Place and space: The effects of experience with a physical locale. *Journal of Experimental Social Psychology*, 8(2), 124-135.
- Erickson, T. (2000). Lingua Francas for design: sacred places and pattern languages. *3rd conference on Designing interactive systems: processes, practices, methods and techniques*, 357-368.
- Farhan, S. L., Abdelmonem, M. G., & Nasar, Z. A. (2018). The Urban Transformation of Traditional City Centres: Holy Karbala as a Case Study. *Archnet-IJAR: International Journal of Architectural Research*, 12(3), 53-67.
- Farhan, S. L., Alyasari, H. I., Akef, V. S., Zubaidi, S. L., & Hashim, K. S. (2021). *Analysing the Transformed Urban Patterns of Al-Najaf Historical Center: Urgent Issues and Possible Solutions*. IOP Conference Series: Materials Science and Engineering.
- Farhan, S. L., Jasim, I. A., & Al-Mamoori, S. K. (2019). The transformation of the city of Najaf, Iraq: Analysis, reality and future prospects. *Journal of Urban Regeneration & Renewal*, 13(2), 160-171.
- Georgiou, M. (2006). *Architectural privacy: a topological approach to relational design problems*. Master thesis, University of London.
- Ghahremani, H., & Hashemi, N. (2018). A Critical Approach to the Interventions in Historical Urban Fabrics Focusing on City Competitiveness; Case Study: Central Area Surrounding the Holy Shrine, Mashhad, Iran. *Armanshahr*, 11(22), 51-68.
- Gregory, B. (2009). *Sacred Places: Public Spaces, Supervised Research Project*. School of Urban Planning, McGill University.
- Gottmann, J. (1973). *The significance of territory*. Charlottesville: University Press of Virginia.
- Hassner, R. E. (2003). To halve and to hold: Conflicts over sacred space and the problem of indivisibility. *Security Studies*, 12(4), 1-33.

- Herzog, T. R., Ouellette, P., Rolens, J. R., & Koenigs, A. M. (2009). Houses of Worship as Restorative Environments. *Environment and Behavior*, 42(4), 395-419.
- Hodor, K., & Fekete, A. (2019). The sacred in the landscape of the city. *Technical Transactions*, 12(1), 15-22.
- Hussein, M. M. (2013). From courtyard to monument: Effect of changing social values on spatial configuration of "the cities of the holy shrines" in Iraq. *Iraqi Journal of Architecture & Planning*, 9(1).
- Jordan, T. (1998). The Uses of Territories in Conflicts. A psychological perspective. *Journal of Peace and Conflict Resolution*, 1(2), 1-29.
- Kärrholm, M. (2007). The materiality of territorial production: a conceptual discussion of territoriality, materiality and the everyday life of public space. *Space and culture*, 10(4), 437-453.
- Kärrholm, M. (2005). Territorial Complexity in Public Spaces-A Study of Territorial Production at Three Squares in Lund. *Nordisk arkitekturforskning*, 18(1), 99-114.
- Kiser, B. H., & Lubman, D. (2008). The soundscape of church bells-sound community or culture clash. *Journal of the Acoustical Society of America*, 123(5), 3807.
- Lawson, B. (2007). *Language of space*. New York: Routledge.
- Lyman, S. M., & Scott, M. B. (1967). Territoriality: A neglected sociological dimension. *Social problems*, 15(2), 236-249.
- Maroufi, H., & Rosina, E. (2017). Cities hosting holy shrines: the impact of pilgrimage on urban form. *ICONARP International Journal of Architecture and Planning*, 5, 30-44.
- Mazumdar, S., & Mazumdar, S. (2004). Religion and place attachment: A study of sacred places. *Journal of environmental psychology*, 24(3), 385-397.
- Park, S. B. (2012). *Soundscape of Three Worship Spaces*. University of Florida.
- Pastalan, L. A. (1970). Privacy as a behavioral concept. *Social Science*, 45(2), 93-97.
- Ramezani, S., & Hamidi, S. (2010). Privacy and social interaction in traditional towns to contemporary urban design in Iran. *American Journal of Engineering and Applied Sciences*, 3(3), 501-508.
- Rana P. B. Singh (1994). Water Symbolism and Sacred Landscape in Hinduism: A Study of Benares. *Erdkunde*, 48(3), 210-227.
- Saliba, R. (2015). Framing Urban Design on the Margins: Global Paradigms and Regional Implications. In *Urban Design in the Arab World: Reconceptualizing Boundaries*, 1-16. London: Ashgate.
- Shmueli, D. F., Collins-Kreiner, N., & Gal, M. B. (2014). Conflict over sacred space: The case of Nazareth. *Cities*, 41, 132-140.
- Simmins, G. (2008). *Sacred Spaces and Sacred Places*. University of Calgary's Digital Repository, Arts Research & Publications.
- Stavrides, S. (2015). Common space as threshold space: Urban commoning in struggles to re-appropriate public space. *Footprint*, 9(1), 9-19.
- Stefano, B. (2000). *Urban form in the Arab world: Past and present*. United Kingdom: Thames and Hudson.
- Tsepeleva, N., & Subangulova, N. (2018). Sacred space: The specificity of creation and borders. *5th International Multidisciplinary Scientific Conference on social sciences and arts SGEM 2018*, 327-334.

- Wang, P. F., & Ho, M. C. (2011). Constructing a preliminary model for designing sacred space. *Bulletin of Japanese Society for the Science of Design*, 58(4), 31-40.
- Wing, S. (2015). *Designing sacred spaces*. New York : Routledge.
- Witte, M. (2008). Accra's sounds and sacred spaces. *International Journal of Urban and Regional Research*, 32(3), 690-709.
- Zimmerman, P. T. (2008). *Liminal Space in Architecture : Threshold and Transition*. Master thesis, The University of Tennessee.
- Zubaidi, F. (2019). Types and Patterns of Territory in the Traditional Settlement of Ngata Toro. *Journal of Architecture & Environment*, 18(2), 123-134.

Developing an Urban Design Framework for the Privacy of Pilgrimage Shrines by Applying the Comprehensive Territoriality Approach Case Study: The Peripheral Territory of Hazrat Masoumeh's Holy Shrine

Shirin Eslami

M. A. in Urban Design, Faculty of Architecture and Urban Planning, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran

Bahador Zamani

Associate Professor, Department of Urban Planning, Faculty of Architecture and Urban Planning, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran (Corresponding Author)

Homayoon Nooraie

Assistant Professor, Department of Urban Planning, Faculty of Architecture and Urban Planning, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran

Abstract

The discussion of the territory is one of the important principles and social dimensions of the public spaces. Territories play a significant role in access to sacred places; privacy of holy places is a sacred territory with special features that always need special attention and consideration by city managers, pilgrims and neighbors to maintain the sense of sanctity and identity. The construction, development and organization of the territory of these places should be in line with the culture of the pilgrimage and enhancing the quality of pilgrimage hierarchy to the holy place in pilgrims. As the ultimate goal of pilgrimage for the pilgrims is to achieve the spiritual values and religious intuitions, the territory of these places in religious cities should be in accordance with the pilgrimage customs and rituals. Hence, the attention to the spiritual territory of these places in response to the pilgrimage rituals is necessary for designing these public territories. Despite the considerations made by the city managers in recent years, the territory of the holy shrine in the historical and central core of Qom city, still encounters the following problems: the ignorance of the cultural heritage codes, the existence of the incompatible land uses against the religious spirit of this territory, noise pollution, visual pollution, traffic in the city center, disrespect to visual privacy of the holy shrine with monorail crossing Qom road and its violation to the cultural heritage of holy shrine. The purpose of this paper is to present a conceptual framework of urban design for the privacy of the pilgrimage shrines with a comprehensive territoriality approach and evaluate it in the peripheral territory of Hazrat Masoumeh's holy shrine as a case study. This research has been conducted through a mixed paradigm and a descriptive-analytical research method. Data collection tools include library-documentary studies, opinions of urban experts, observation and a questionnaire. The data were analyzed through both quantitative and qualitative methods. In doing that, techniques such as Isovist, space syntax, SPSS software for statistical data analysis, sensewalking, soundscapes technique by Sound Analyzer TES-1358 in two time periods of day and night, and behavioral perceptions have been used to evaluate this territory. Based on the findings of this paper, the urban design framework with the aim of respecting the privacy of pilgrimage shrines could be portrayed in line with the following factors: the physical-spatial (with indicators of transformation layers, permeability, street pattern, orientation, density pattern, grain pattern, centrality, hierarchy and identifiable thresholds, space syntax), functional-behavioral (with indicators of land-use and activity, social participation, social ownership and surveillance, social relations and interactions), visual (with indicators of views identification, legibility of landmarks, unity in plurality), and perceptual organizations (with indicators of sensescape, symbolism, motivational, sense of spirituality, sense of humility, territory identity, imageability and clarity). The results of the evaluation of the framework in the studied case indicate the lack of attention to some indicators and measures of urban design, especially in the visual, perceptual, and functional-behavioral organizations in the territory of Hazrat Masoumeh's holy shrine.

Keywords: Urban design framework, territoriality, privacy, pilgrimage shrines, Hazrat Masoumeh's holy shrine, Qom city